

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשפ"א

כרך ח

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז
ד"ר יוחנן קאפח

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' יצחק קלימי
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"א 2021
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

17	לשון המקרא כיוצרת מדרש ודרשנות	משה צפור
45	איזהו 'הר המור', בפיוט 'יום שבתון' לרבי יהודה הלוי?	גבריאל ברזילי
63	היחיד מול יחידו של עולם במשנת רבי זאב מז'טומיר	יהושפט נבו
87	על דמותו של הרב קוק בעיני צאצאי תלמידיו החרדים - בין דור ראשון לדור שני	יצחק רונס

שער שני | חינוך והוראה

105	מעורבות הורים בבית הספר בחינוך היהודי: הממלכתי, הממלכתי-דתי והחרדי ובחינוך הערבי	אליסיה גרינבנק ואפרת בנג'ו
123	מי יניף את דגל הפנאי? על מדיניות הפנאי עבור נוער עם מוגבלות	אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר
143	אתגרים בהשתלבות עובדות מקצועות הבריאות במסגרות חינוך בתחילת דרכן המקצועית	אסתר גולדבלט, רבקה פלזנשטיין, אוהלה גרוס-אביניר
165	התערבות טיפולית של מחנכת בכיתת חינוך מיוחד: חקר מקרה	אליעזר יריב ובתיה בר

185	הקשר בין חוללות הורית ואיכות האינטראקציה אב-ילד לבין מידת השימוש של אבות במדיה דיגיטלית בזמן אינטראקציה עם ילדיהם	רינת כספי
207	הקשר בין מאפיינים אישיים של מורים ומתכשרים- להוראה ובין עמדותיהם כלפי שילוב תלמידים עם מוגבלות בשמיעה במערכת החינוך הרגילה	אורלי שי

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

233	הקשר בין שיווי משקל סטטי ודינמי לבין הישגים לימודיים בקרב תלמידי כיתה ה' בישראל	מירי שחף, רוני לסלו-רוט, אייל רוזנשטריך
249	הוראה והסמכת מורים לחינוך גופני באמצעות למידה מקוונת	דקלה זיו ודני מורן
269	הערכת יעילות שיעורי לימוד שחייה בכתי הספר בישראל בטווח השנים 2011-2016	סיגלית אבוחצירא, דניאל מורן, אורי אליהו

שער רביעי | סקירת ספרות

287	"האם יש זכות קיום למדעים ההומניים בפורמט הנוכחי?" מגבלות המחקר האקדמי שעוסק במודל האקדמי	אורנה לוין
-----	---	------------

מחברי המאמרים

סיגל אבוחצירא

דוקטורנטית בבית ספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sigal00000@gmail.com

ד"ר אורי אליהו

בית הספר למדעי הבריאות, החוג לתזונה, אוניברסיטת אריאל
urieli@ariel.ac.il

ד"ר אפרת בנג'ו

החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; החוג לחינוך מיוחד, המכללה
האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בתיה בר

מורה בחינוך מיוחד, משרד החינוך
2006bb@walla.co.il

ד"ר גבריאל ברזילי

החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
barzilg@gmail.com

ד"ר אסתר גולדבלט

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל ומכללת אפרתה; החוג לחינוך מיוחד, מכללת אפרתה
stgoldblat@gmail.com

ד"ר אורית גילור

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
oritg@beitberl.ac.il

אוהלה גרוס-אביניר

החוג לניהול ארגוני שירות, מכללת הדסה ירושלים; החוג לייעוץ חינוכי, מכללת אורות
ישראל
ohelaav@hac.ac.il

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
gralicia2@gmail.com

דקלה זיו

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל; החוג לחינוך גופני, המכללה
האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
zivdikla1@gmail.com

פרופ' אליעזר יריב

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ושינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר רינת כספי

ראשת החוג לחינוך, החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' דרורה כפיר

פרופסור חבר (בדימוס) בחוג לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל
gadikf@netvision.net.il

ד"ר אורנה לוי

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אחוה; ראש
אקדמי של מרכז הסימולציה במכללה האקדמית אחוה
orna_1@achva.ac.il

ד"ר רוני לסלו-רוט

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס
ronilaslo@gmail.com

פרופ' דניאל מורן

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר יהושפט נבו

גמלאי החוג לתנ"ך, מכללת שאנן
yehoshafat100@gmail.com

רבקה פלונשטיין

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל
rivkafel@gmail.com

פרופ' משה צפור

פרופסור אמריטוס במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן; ראש החוג לתנ"ך וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר חגית קליבנסקי

המסלול לחינוך בלתי פורמלי, המכללה האקדמית בית ברל
hagitklib@gmail.com

ד"ר אייל רוזנשטריך

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס והמכללה האקדמית בווינגייט
eyal@pac.ac.il

יצחק רונס

לימודי יסוד ביהדות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; מכללת אורות ישראל;
מכללה ירושלים
yroness@gmail.com

ד"ר מירי שחף

חוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
mirile@washington.ac.il

ד"ר אורלי שי

חוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
orlyshai1@gmail.com

לשון המקרא כיוצרת מדרש ודרשנות

משה צפור

תקציר

בספרות התלמודית והמדרשית לדורותיה קיימת תופעה נפוצה שאינה מקובלת בתרבויות אחרות. היא מפרשת פעמים רבות מילים וביטויים בטקסט המקודש היחיד באופן המתעלם במודע ממה שכתוב, ומן הקריאה בדרך זו היא מסיקה תובנות ומסקנות חדשות שלא כאמור בטקסט. אחד המונחים המשמשים לקריאה בטקסט בצורה זו: "אל תקרי א [מה שרואות עיניך] אלא ב". דוגמה ידועה: "כל השונה הלכות בכל יום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, שנאמר (חב' ג 4) 'הליכות עולם לו' | המילים "הליכות עולם" הן סומך ונסמך, והנושא הוא ה' - אל תקרי 'הליכות' אלא 'הלכות'" (בבלי, מגילה כח ע"ב). הדרשה מחליפה בדרך זו גם את המשמעות של מילים נוספות במשפט וגם את מבנהו: [מי ששונה] הלכות - יהיה לו עולם ("עולם הבא").

הבסיס האידיאי של קריאה כזו בטקסט הקדוש הוא שבכל מילה ואות נחבאים גם רבדים נוספים שיש לחשוף מתוך עיון. "הפך בה והפך בה דכולא בה" (ראו משנה אבות ה, כב).

כאן נטען שקריאת טקסט באופן כזה אפשרית רק בטקסט העברי המקראי. הלשון העברית, ובמיוחד המקראית, ממש "מזמינה" מדרשים כאלה, וזאת בגלל כמה תכונות שיש בשפה הזאת. במאמר זה נצביע על תכונות כאלה, ונדגים דרכים מגוונות לקריאת מילים בדרך שונה מכוונתן המקורית - כיצד נבנו עליהן דרשות וכיצד הדבר אפשרי בגלל קווי אופי מיוחדים ללשון העברית המקראית.

* נוסח מעובד ומורחב של הרצאה שנישאה בכנס השנתי של NAPH, אמסטרדם, י"ד בתמוז תשע"ח.

בלשון זו ובלשונות אחרות (כנענית, מואבית ואחרות) רשמו רק עיצורים ולא תנועות, רואים זאת בממצאים ארכיאולוגיים שונים ובכתובות עתיקות. לדוגמה, התיבה 'דבר' יכולה להיקרא בצורות שונות ובהוראות שונות ואת כוונת הכותב אפשר רק לנחש על פי ההקשר. אבל הדרשן יראה גם דברים רמוזים בתוך אפשרויות הקריאה האחרות.

עם הזמן חיפשו עזרים שיקלו על הקורא למצוא איך צריך להגות (ולהבין!) את התיבה בתוך הקשרה. הפתרון שנמצא היה הוספת אותיות מסוימות שיציינו תנועה, 'אמות-קריאה', האותיות א'ה'ו', ורק לצלילים O, U, I בלבד (במקרים בודדים גם לצליל a). אמות-הקריאה נכנסו לשימוש נרחב בשלהי בית שני וזה היה הכתיב ה'נורמטיבי'. הן חדרו בהדרגה גם לתוך ספרי התנ"ך, אך הוספתן לא נעשתה בקביעות ולא על פי חוקיות וכללים. כך יצא שפעמים רבות באותו קטע מקראי, ואפילו באותו פסוק עצמו, מילה כתובה פעם בכתיב מלא ופעם בכתיב חסר, 'מלא שבמלא' ו'חסר שבחסר'. לא ייפלא אפוא שכאשר דרשן ראה 'חריגה' היא עוררה את תשומת ליבו, והוא מצא בה תובנה חבויה לדרוש אותה.

קיימים אלמנטים נוספים ייחודיים ללשון העברית שנתנו אותותיהם בספרות המדרשית.

תארנים: "אל תקרי"; דרכי מדרש; מדרש ולשון המקרא

דברי הקדמה

אומות ותרבויות עמלות לשמר את אוצרות הספרות והתרבות הקלאסיים שלהם, אלו שבכתב ואלו שבעל פה, ובעיקר את אלה שמייחסים להם קדושה אלוהית, ולהעבירם מדור לדור. מאמרי זה עוסק בדרך שבה ראו לנכון להנחיל את מורשת המקרא לדורות הבאים - כפי שהדבר מוצא ביטוי בספרות התלמודית ובמדרשים המאוחרים. חובה זו מעוגנת בציווי התורה "וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה... וְשָׁנַתֶּם לְבָנֵיךָ" (דב' ו 6-7).

כיצד נתפס הציווי "ושננתם"? לזה יש שני פנים. בעברית יש קרבה ואפילו זהות בין פעלים שונים מן הכפולים ומפעלי ל'ה/ל"י.¹ ראו למשל את צמד השורשים קל"ה - קל"ל: "מְקַלֵּל אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמֶת" (שמ' כא 13; ראו גם מש' כ 20), וכנגדו "אָרוּר מְקַלֵּה אָבִיו וְאִמּוֹ" (דב' כז 17). וכן הצמד שג"ג - שג"ה: "וְכִי תִשְׁגּוּ וְלֹא תַעֲשׂוּ אֶת כְּלֵי-הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה [...] וְהָיָה אִם מְעִינֵי הָעֵדָה נַעֲשֶׂתָה לְשִׁגָּה" (במ' טו 22, 24); וכן "עֲמֹ עֵז וְתוֹשִׁיָהּ, לֹא שִׁגְגוּ מִשְׁגָּה" (איוב יב 16).

כיוצא בזה, הציווי "ושננתם" והשימוש במילה 'שינון' עשויים להיתפס בהוראה של חזרות שוב ושוב; ראו למשל: "וַיֹּאמֶר 'שְׁנוּ' וַיִּשְׁנוּ, וַיֹּאמֶר 'שִׁלְשׁוּ' וַיִּשְׁלְשׁוּ" (מל"א יח 34), ובהתאם

1 כמובן שעם התפתחות הלשון במהלך הדורות נוצר לא אחת בידול ביניהם כדי לייחד כל אחד מהם לצורך הוראה אחרת.

לשורש שנ"ה. אך הם עשויים להיתפס במשמעות של חידוד, בהתאם לשורש שנ"ן, כגון "חֲצִי גְבוּר שְׁנוּנִים" (תה' קח 4). והשוו: "אִם-שְׁנוֹתַי בְּרַק חֲרָבִי" (דב' לב 21) - מה שלמראית עין עשוי להיתפס כגזור מן השורש שנ"ה, ועם זאת, בהתאם להקשר, בהוראה של חידוד.

בתרבויות השונות יש חשיבות עצומה בשינון של הטקסטים המקודשים כדי שלא יישכחו אלא יעברו מדור לדור. אך הגישה הקיימת במסורת היהודית העתיקה היא שלא די בחזרה שוב ושוב על הטקסט המקודש (המקרא), אלא יש להעמיק ולחפש בתוכו: "הפוך בה והפוך בה, דכולה בה" (משנה, אבות ה, כב). נוסף על פניו הגלויות, נתפס הטקסט המקראי ככתב חידה, קוד, מועט המצפין בתוכו הרבה, ואנו נדרשים לחפש בו ולחפש בו. עלינו לעשות זאת לא רק כאשר יש לנו שאלות הקשורות בהבנת הכתוב, בתוכנו ובמילותיו ואנו מצפים למצוא תשובות, אלא גם כאשר אין בטקסט שום קשיים, אבל הלומד רואה באותיות המילה הכתובה אפשרות לקריאה שונה מזו שהייתה בכוונתו של הכותב, ובכך היא עשויה לפתוח פתח לרעיונות חדשים. הגדרה מדויקת של דרך קריאה כזו היא "אל תקרי א [כפי שרואות עיניך] אלא ב". אנו מוצאים עשרות דרשות עם פתיחה בנוסח כזה, וכן עם הנוסחה "אל תהי קורא כך אלא ב"; "קרי ביה ב", וכדומה. כך למשל, "כל השונה הלכות בכל יום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, שנאמר (חב' ג 4) 'הליכות עולם לו' והמילים 'הליכות עולם' הן סומך ונסמך, והנושא הוא ה' - אל תקרי 'הליכות' אלא 'הלכות'" (בבלי, מגילה כח ע"ב). הדרשה מחליפה בדרך זו גם את המשמעות של מילים נוספות במשפט וגם את מבנהו: [מי ששונה] הלכות - יהיה לו עולם ("עולם הבא"). דרשות רבות אינן מזכירות נוסחה/פורמולה כלשהי, אך ברור שהן קוראות את מילות הפסוק בדרך שונה מן המקובל, או אפילו בדרך שונה מן האפשרי בהקשר המסוים.

על התופעה של דרשות מטיפוס "אל תקרי" נכתב הרבה.² כאן רצוני לעמוד על פן אחר. מדוע תופעה כזו של קריאת הטקסט באופן המתעלם ממה שכתוב ובהיקף גדול כל כך נמצאת רק בספרות התלמודית והמדרשית - ואינה מקובלת בתרבויות אחרות?³

אני טוען שסוג כזה של קריאת הטקסט אפשרי רק בטקסט העברי המקראי. רצוני לטעון

2 סיכום רחב על תופעה זו: מ' צפור, **על מסירה ומסורת - פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה**,

תל-אביב, הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 168 - 210.

3 ואיני כולל כאן תופעות של הומונים או של מילה העשויה להתפרש בצורות שונות, כגון "לא נוכל לַעֲלוֹת אֶל-הַעֵם פִּי-יָזֶק הוּא מִמֶּנּוּ" [במ' יג 31], הנדרש: "אל תקרי 'ממנו' [=מאתנו], אלא 'ממנו' [=מאתו, מהקב"ה] (סוטה לה ע"א; אכן קיימת דעה שגם במקרה זה יש שינוי בקריאה: 'מִמֶּנּוּ'). כיוצא בזה, את "לא יִשְׁלַח לְמִכְנָה בְּבִגְדוֹ בָּהּ" (שמ' כא 8) דורש ר' עקיבא, "כיון שפירש טליתו עליה שוב אינו רשאי למוכרה" (שלא כר' אליעזר; בבלי בכורות לד ע"א). אך לא נתייחס כאן לכפלי הוראות. משחקי מילים מסוג זה אינם מיוחדים ללשון העברית. על טוב (ובצידוף חיוך...) יזכר הדרשן שהגיע לעיירה ונשא דברו על הכתוב "פִּי-דִרְשׁ דְּמִים אוֹתָם זָכָר" (תה' ט 13) וביאר, שהדברים אמורים על 'דרשן' נודד שנושא דרשות תמורת תשלום. ואף הוסיף ידו וביאר את המילה 'זָכָר' [הקמץ אשר בטקסט באות ז' בא בגלל ההפסקן] במשמע של מין זָכָר...

שהלשון העברית, ובמיוחד המקראית, ממש 'מזמינה' מדרשים, וזאת בגלל כמה תכונות שיש בשפה הזאת.⁴ במאמרנו זה נצביע על תכונות כאלה, ונדגים דרכים מגוונות לקריאת מילים בדרך שונה מכוונתן המקורית - כיצד נבנו עליהן דרשות וכיצד הדבר אפשרי בגלל קווי אופי מיוחדים ללשון העברית המקראית?

הטקסט המקראי והטקסטים המדרשיים שבידינו

את הדיון ראוי לפתוח בכמה הערות מקדימות, המתיחסות הן לדרשות והן לטקסט המקראי הנדרש.

1. הטקסט המקראי שבידי הדרשנים.⁵ כידוע, ממצאי מדבר יהודה משלהי ימי בית שני והתקופה שלאחר החורבן, החומש השומרוני, ובמידה רבה תרגומי המקרא הקדומים - כולם מעידים על כך שהטקסט המקראי בתקופתם לא היה אחיד, הן בצורת הכתיב - ועל כך נרחיב להלן - והן בנוסחו בכלל. על כך מעידים גם טקסטים מקבילים, ארוכים או קצרים, בתוך המקרא גופו, החוזרים ומופיעים בו בשינויים גדולים או קטנים, ובוודאי אינם אלא וריאציות מתוך נוסח מקורי אחד.
2. התפתחויות בדרכי הכתיבה של טקסטים עבריים. כפי שנראה להלן.
3. ספרות חז"ל נמסרה מלכתחילה תקופה ממושכת בעל פה, ומאז שהועלתה על הכתב נרשמו המובאות מתוך המקרא על פי נוסח המקרא שהכירו הכותבים. האומנם היה זה הנוסח שעמד לעיני הדרשנים עצמם? גם אפשר שמעתיקים לא הקפידו לרשום את המובאות מתוך המקרא בהתאם לכתיב שהיה בספרים שבידיהם, והיו מוסיפים אמות-קריאה לציון הווקליזציה של המילים בהתאם לשיטת האיות הנהוגה בחיי היום-יום. ושוב חזרו המובאות והשתנו בידי דורות של מעתיקים שלא השתמשו בסימני ניקוד.
4. גם לאחר שהמציאו סימנים כאלה - בשיטות שונות ובהדרגה - השתמשו בהם בדרך כלל רק לכתיבת ספרי המקרא ולא לצרכים אחרים. בחיי היום-יום היו נעזרים באמות-קריאה, ואף זאת לא בדרך עקיבה.
5. זו ואף זו: גם דברי חז"ל עצמם הועלו על הכתב וחזרו והועתקו שוב ושוב ללא הקפדה על הניסוח המדויק כפי שיצאו מפי הדרשן.
6. פעמים אין ספור מוצאים אנו אותם הדברים מופיעים במקורות שונים בשינויי נוסח קטנים וגדולים, או מיוחסים לאישים שונים.⁶

4 למעשה, דרשות מעין אלה יש גם על מילים ארמיות שבמקרא. כך למשל דרשו: "שניין [שְׁנִין] דא מן דא' (דנ' ז 3) [...] מלמד שכל אומה ששולטת בעולם היא שונאה לישראל ומשעבדא בהן" (ויק"ר יג, ה, מהד' מרגליות עמ' רפז).

5 אין כאן המקום להיכנס להגדרת המונח 'ספרות חז"ל', מקובל לכנות כך, בהכללה, את מכלול תורתם של התנאים והאמוראים - ומקצת ההולכים בדרכם - כפי שהגיעה לידינו בחיבורים שונים שבאו לעולם מן המאה השנייה (המשנה) ועד השלוש-עשרה (ילקוט שמעוני).

6 לדוגמה: דרשות שונות, המיוחסות לחכמים שונים, על הכתוב "כְּלִי־שִׁנְאִי אָהְבוּ מִנְתָּ" (מש' ח 36): כל אחת מזכירה בהקשר של פסוק זה התנהגות מגונה אחרת (מקצתן נאמרו ביחס לתמידי

7. יש ראיות לכך שבבית המדרש ציטטו את המקראות פעמים רבות מן הזיכרון ולא מתוך ספר.⁷
8. וכאן המקום להבהיר שהמובאות מן המקרא במאמר זה הן בהתאם לנוסח המסורה שבידינו, כמתועד בכתבי-יד מימי הביניים, כגון בכתר ארם צובה או בכ"י לנינגרד B19^A, ואינן מעידות על נוסח המקרא בתקופת המשנה והתלמוד.

דמותו של הטקסט המקראי מראשיתו ועד לימינו

הטקסט המקראי שינה את צורתו בהתאם לשינויים שחלו בדרכי הכתיבה של העברית.

1. הטקסט העיצורי

העברית נכתבה - כמו שפות שמיות קדומות אחרות, מואבית, אוגריתית וכדומה - רק בעיצורים. למשל, המילה 'דבר' יכולה להיקרא *dvir, dibur, dever, daber, davar* ועוד, והדרך הנכונה לקרוא אותה בכל מקרה היא על פי ההקשר. כך למשל בלוח גזר: "ירח קצר שערמ" = 'קציר שעורים';⁸ בכתובת השילוח: "הכו החצבמ אש [= 'איש'] לקראת רעו' (האות ו' במילה 'רעו' היא עיצור הנשמע בהגייה ומבטא את הגוף השלישי, ולא תנועה).⁹ בחרס לכיש מס' 4: "ישמע י'... עת כימ שמעת טב... אל משאת לכש נחנו שמרמ" = 'עתה כיום שמועת טוב... אל משואות לכיש נחנו שומרים'; האות ו' במילה 'נחנו' היא עיצור.¹⁰ וכך במואבית, במצבת מישע: "ואש גד ישב בארצ עטרת מעלמ" (ראו במ' לב 2-3);¹¹ על ארונו של תבנת מלך צידונים: "אל תרגזנ כתעבת עשתרת הדבר הא" = 'אל תרגזני כי תועבת עשתורת הדבר הוא'¹² [...] "אל יכנ לכ זרע בחימ תחת שמש ומשכב את רפאמ" = 'אל יכון לך זרע בחיים ומשכב עם רפאים'; ראו יש' יד 9.¹³

חכמים!), וכל אחת מן הדרשות הללו פותחות "כל ה-..." וחותמת בלשון "... חייב מיתה, אל תקרי

'משנאי אלא 'משניא"; ראו: צפור (לעיל הערה 2), עמ' 188-189.

7 על כך מעידים מקורות כגון המסופר בבבלי בבא קמא נד ע"ב - נה ע"א.

8 ראו ש' אחיטוב, **הכתב והמכתב, אסופת כתובות מארץ-ישראל ומממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון** [ספריית האנציקלופדיה המקראית כא], מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים

תשע"ב, עמ' 248 - 252 (בעמ' 251). לעניין אותיות מנצפ"כ 'סופיות' ראו להלן.

9 שם, עמ' 17-22.

10 שם, עמ' 67 - 73.

11 שם, עמ' 377 - 394 (בעמ' 385).

12 השו"ד ב' 25, ועוד: האות א' במילה 'הוא' היא עיצור אשר נהגה; ובמגילות מדבר יהודה, תכופות, בתוספת אם-קריאה: 'הואה'.

13 H. Donner - W. Rollig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962, 13:5-7

נוסף על כך, קיימת הבעיה של השימוש הכפול בסימן הגרפי/האות 'ש', המבוצעת הן כש"ן ימנית (§) והן כש"ן שמאלית (§); מעין ס': התיבה 'שם' עשויה לציין הן 'שם' והן 'שם' (וגם 'שם', ועוד). משמעות אחרת עשויה להיות למילה שבה אות מסוימת דגושה או רפויה. כמו כן, תיבה ללא סימון נוסף עשויה להיקרא - במשמעויות אחרות - מלעיל או מלרע (כגון התיבה "בָּאָה", בר' כט 7, 9; "וְהִדְתִּי", שמ"א ג 13),¹⁴ וכן אם היא נקראת בשווה נח או נע.¹⁵ כך למשל אפשר לקרוא את התיבה 'לדה' באופנים שונים: יְלָדָה (בר' ד 22), יְלָדָה (לד 4), יְלָדָה (כד 16), ואף באופנים אחרים. לכל אלה אין סימון בטקסטים העבריים הקדומים. התיבה 'חטאים' עשויה להיקרא בכמה צורות. כך מופיעה המילה הזאת בתה' קד 35, לפי מסורת הניקוד והדגשים: "יְתָמוּ חֲטָאִים מִן הָאָרֶץ וְשָׁעִים עוֹד אֵינָם", והוראתה: חוטאים. ר' מאיר התפלל ששכניו הרשעים ימותו, וברוריה אשתו אומרת לו: "האם כתוב 'יתמו חוטאים'?" הרי כתוב 'חטאים' (=חֲטָאִים); התפלל שיחזרו בתשובה, וממילא לא יהיו רשעים!" (ראו בבלי, ברכות י ע"א).

הקורא במקרא חייב לפענח את התיבה על פי ההקשר, אבל הקורא-הדרשן רשאי לראות לפניו מילה אחרת, בלי להתחשב בהקשר.¹⁶

2. סימני עזר, ניקוד

סימני הניקוד לציון הווקאלים הומצאו, בהדרגה, בתקופת התלמוד, בערך במאה הרביעית או החמישית לספירה. החלו להתפתח שיטות שונות של סימון עד שבסוף התהליך קיבל את הצורה הטברנית המוכרת והמקובלת.¹⁷ ועדיין מערך זה אינו שלם, כי גם בטקסט

14 בדרך כלל הסימנים של טעמי המקרא - בטקסטים מקראיים שבהם סימנים אלה - מסייעים בעניין זה, כי הסימן רשום מעל להברה המוטעמת או מתחתיה. אולם יש סימני טעמים שמקומם בראשית תיבה או בסופה קבוע, ללא התחשבות אם המילה מלעילית או מלרעית; כגון סימן הטעם 'תלישא גדולה' הנמצא שלא בהברה המוטעמת בתיבה לְפָרִים (במ' כט 18 ובהמשך), וכגון הטעמים 'קדמא' ו'פשוטא' שצורתם הגרפית זהה והם מובחנים רק על פי מיקומם בתיבה. יש כתיב-יד של המקרא שבכמה מקומות חוזרים ומוסיפים את אותו הסימון גם במקום שבו המילה מוטעמת (מלעיל או מלרע), כגון הכפלת סימן 'תלישא קטנה' (שמקומו הקבוע הוא בסוף המילה) בתיבה מִתָּהּ (בר' לח 7).

15 לא מכבר החלו מדפיסים של טקסטים מן המקרא לעצב בצורה שונה סימון של קמץ קטן. שווא נע, או להוסיף סימון מסוים למקום ההטעמה במילה.

16 הינמן טבע את המונח 'שבירת הלוגוס' (גם להפרדה בין מילים שלא כוונתו המקורית של הטקסט) לצורך דרשות; ראו: הינמן, **דרכי האגדה**, ירושלים תשי"ד, עמ' 108-110.

17 ראו בהרחבה: ש' מורג, "ניקוד", **אנציקלופדיה מקראית**, ה, טורים 837-856 (ביבליוגרפיה מפורטת טורים 856-857). למעשה, גם בזמננו רוב הספרים, העיתונים והשלטים הכתובים עברית שאנו נתקלים בהם בחיי יום-יום הם ללא סימני ניקוד - ולא אחת יש קושי בהבנתם. קשיים דומים יש בטקסטים בלשונות היהודים שנכתבו באותיות עבריות. מעניינת יצירת אמות-קריאה בטקסטים בידיש

המנוקד בצורתו המוכרת נותר הצורך לסימון קמץ קטן לעומת קמץ רחב, שווא נע לעומת נח, ומיקום ההטעמה במילה. לכל אלה יש משמעות. בדורות האחרונים נעשו ונעשים ניסיונות לסמן גם הבדלים אלה.¹⁸

ועוד קודם לכן ניתן פתרון חלקי בצורת אמות-קריאה, כדלהלן.

3. אמות-קריאה

פתרון חלקי היה הוספת אמות-קריאה ה' ו' י' להקלת הקריאה בעבור חלק מן הווקאלים. השיטה לא הייתה אחידה, והפתרונות התפתחו בצורות שונות. כמו כן, נראה שהיו כמה גורמים שהשפיעו במידה זו או אחרת במקרים שונים על ההחלטה אם להוסיף אם-קריאה. אחד הגורמים הוא מקומו של העיצור בתוך המילה: א. בתחילת מילה ובאמצעה; ב. בסוף המילה בהברה פתוחה; ג. בהברה סופית הנסגרת בעיצור; ד. בהברה מוטעמת או בהברה בלתי מוטעמת. כמו כן, אפשר שאין דינה של מילה חד-הברתית כדין מילה בעלת מספר הברות גדול יותר.

(א) בפועל, אנו מוצאים כי לצורך הקול 'או' או 'או'¹⁹ משמשת בדרך כלל אם-הקריאה ו'; וזהו הייצוג המקובל בתקופת המשנה ואילך. אולם בסיומי מילים מוצאים אנו גם שימוש באות ה' כאם-קריאה, במילים כמו 'פה', 'כה נכה'. וכבר במקרא אנו מוצאים זו לצד זו באותו פסוק "מפה" וגם "מפו" (יח' מ' 12, וכן 21, 26); וכן במילים כמו 'אָהֶלָה' או 'שִׁילָה'.²⁰ לפיכך התיבה 'אהלה' עשויה להיקרא - ולהתפרש - כבעלת סיומת נקבה.²¹

(=יהודית), להקלה על הקריאה (לעיתים הכותבים אינם מבחינים שלמעשה המילה היא עברית ותוחבים בה אמות-קריאה המקובלות בכתב יידיש, כגון ע' לציון הקול e: א' לציון o - לעיתים בתוספת הסימן קמץ). בשעתו הופיע במוסקבה עיתון ביידיש בשם 'דער מעסט' (=האמת).

18 כך רואים, למשל, במהדורות שונות של סידורי תפילה מעשרות השנים האחרונות.
19 בהצגת מילים מן המקרא אני נמנע מסימון הווקאלים באותיות לטיניות, כגון o, u, a, וכדומה, שכן אין אנו יודעים בוודאות כיצד הגו את התנועה בתקופות הקדומות; כך למשל, האם הגו את מילת השלילה 'לא' כמו lo או la, ואולי בדרך אחרת. קיימת עדות חשובה, אם כי חלקית, על דרך ההגייה בתקופתו ובסביבתו של אב הכנסייה אוריגנס (נולד בשנת 182 לערך), על פי הטור השני ב-Hexapla שלו, שחלקים ממנה שרדו. בטור הזה מוצג באותיות יווניות תעתיק של הנוסח העברי: העיצורים בדרך הגייתם (כגון האותיות הגרוניות), וגם הווקאליזציה הנהוגה בחוגים שלו לטקסט העברי מוצגת באמצעות אותיות יווניות.

20 כך הכתיב בבראשית מט 10; ושם הערת קרי 'לתיקון': 'שילר'; שתי הצורות נמצאות במקרא - ולפעמים בלי י'.

21 בכמה מקומות מסוג זה לעיתים יש הבדלים בין כתבי-יד, איזו צורה נרשמת בתור 'כתיב' (כלומר זו שנכתבה בגוף הטקסט) ואיזו נרשמת בגיליון (מה שמכונה על דרך ההכללה - ושלא בצדק - 'קרי'). לעניין זה ראו הסיכום: צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 224 - 228.

במגילות מדבר יהודה אנו מוצאים דרכי סימון נוספות לווקאל הזה.²²

לענייננו, ראוי לתת את הדעת לכל התופעות הללו, מפני שכאשר הוטבעה בלשון חכמים צורת כתיב מסוימת, הופעותיהן של מילים במקרא בכתוב שונה מן הצורה ה'נורמטיבית' עשויות לגרור יצירת דרשה. למשל, הופעת הצורה 'אהלה' בבר' ט 21, שלפי ההקשר הסיומת היא זכרית (ובטקסטים המנוקדים: "וַיִּתְגַּל פְּתוּךְ אֶהְלָה"), אך לפי הכתיב חסר הניקוד הרווח זוהי סיומת נקבית. הדבר הביא את הדרשן, שבימיו אין עדיין ניקוד, לדרוש את הכתוב כך: "'בתוך אהלו' - 'אהלה' כתיב; בתוך אהלה של אשתו" (בראשית רבה פרשה לו, כא מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1338).²³ וכדומה נדרש בפרשה אחרת (בר' יב 8): "'ויט אהלה' - 'אהלה' כתיב; מלמד שנטע אהל שרה תחלה ואח"כ נטע אהלו" (בראשית רבה לט, לב. עמ' 380).

כאמור, הצורה 'לוא' שימשה בשלהי ימי בית שני גם למילת השלילה וגם למילית היחס לנסתר, ופענוחה צריך היה להיעשות בהתאם להקשר. למעשה, בחיי המעשה נוצר הבידול בין 'לא' לבין 'לו'.

אך פה ושם נמצאת בטקסט המסורה הצורה 'לוא', ושלא כמגילות מדבר יהודה - בנה"מ תמיד כמילת שלילה. ועדיין, במקומות אחדים במקרא מוצאים ציון לחילוף בין 'קרי' ו'כתיב': 'לא'/'לו', אף על פי שההקשר צריך היה להכתיב מהי המשמעות הנכונה של התיבה וראוי היה להכריע כיצד יש לכתוב אותה באותו הקשר: 'לא' או 'לו'. עם זאת, לעיתים היא עשויה להתבאר בתוך ההקשר על פי כל אחת משתי האפשרויות. לדרשן, שאצלו הצורה ה'תקנית' היא 'לא' לשלילה ו'לו' למילית היחס, מקום כזה יוצר לפעמים גירוי לקרוא ולבאר את התיבה על פי שתי האפשרויות כאחת, כאילו הכתוב מתכוון לשתיהן. כך לא רק בענייני אגדה, אלא אף בנושאי הלכה: "'אשר לא כָּעֵיִם' (וי' יא 21) - אף-על-פי שאין לו עכשיו ועתיד לגדל לאחר זמן" (בבלי, חולין סה ע"א). בדומה לזה דרש ר' אלעזר בר' יוסי על "אשר לו חומה" (וי' כה 30): "אף על פי שאין לו עכשיו והיה לו לפנים מיכן" (סיפרא, תורת כהנים בהר, פרשתא ג פרק ה-ו [מהד' וייס קח ע"ב]).

22 לסימון אותו ווקאל נוצרו גם צירופים 'וא', 'או', וכן 'זה' - באמצע מילה, ובעיקר בסוף מילה. כגון במגילת ישעיהו-א: 'עמוא' (נא 22), וכן 'צאוך' (יג 14), 'צואך' (נג 6), 'זואת' (ט 20), 'זאות' (ג 6); 'כזה' (י 24); 'פרעוה' (יט 11, בהיקרות הראשונה, אך בשנייה: 'פרעה'). ראו בהרחבה, דוגמאות רבות נוספות ודיון: ר' קוטשר, **הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח**, ירושלים תשי"ט, עמ' 124 - 131. ראו גם 4QFlor: "אני [א]ה[יה] לוא לאב".

23 ושם דרשה נוספת על "ויתגל בתוך אהלה": "ויגל" אין כתיב כאן אלא "ויתגל" - גרם גלות לו ולזרעו [...] עשרת השבטים לא גלו אלא בשביל היין; ועתה מצטט הדרשן מקראות שבהם גלות קשורה בשתיית יין. אין כאן הסבר מדוע הזכיר דווקא את גלות עשרת השבטים וכיצד היא קשורה לשכרותו של נח. ברם ברקע הדרשה נמצא יח' כג 4 "וּשְׁמוֹתֵי אֶהְלָה הַגְּדוּלָה וְאֶהְלִיבָה אַחֻתָּה [...] וַיִּתְלַדְנָה בָּנָיִם וּבָנוֹת וּשְׁמוֹתַי שְׁמֵרוֹן - אֶהְלָה; וִירוּשָׁלַם - אֶהְלִיבָה". ראו שם גם ההמשך, פס' 36, 44.

ראו עוד:

הרי 'יראה' 'יראה' (שמ' כג 17; ובדומה שמ' לד 23; דב' טז 16) דכי הדדי נינהו [אותה תיבה הכתובה בתורה בעיצורים בלבד ניתנת לקריאה בשתי אפשרויות: 'יְרָאָה'/'יִרְאָה']; יוחנן בן דהבאי אומר משום רבי יהודה בן תימא: הסומא באחת מעיניו - פטור מן הראיה. שנאמר יראה/ יראה - כדרך שבא לראות כך בא ליראות. מה לראות בשתי עיניו - אף ליראות בשתי עיניו. (בבלי, חגיגה ד ע"ב ומקבילות)

במנחות ד ע"ב ובמקבילות, לעניין כתיבת ארבע הפרשיות שבתפילין של ראש (בארבע פרשיות נפרדות או על ארבע עורות), מובא כאסמכתא שבתורה מופיעה המילה 'לטטפת' פעמיים, בכתיב חסר - כאילו זו לשון יחיד - ופעם אחת עם ו' שהוא לשון ריבוי. וריבוי הוא שתיים, והרי לנו ארבע.²⁴

כיוצא בזה דרשו: "בסכת' [כאילו זו צורת יחיד], 'בסכת', 'בסכות' (וי' כג 42 - 43) הרי כאן ארבע... [זו דעת רבנן]. רבי שמעון סבר: יש אם למקרא [לאופן המקובל של קריאת המילה]: 'בסכות', 'בסכות', 'בסכות' [כולם נקראים בצורת ריבוי] - הרי כאן שש" (בבלי, סוכה ו ע"ב; וראו שם איך בסופו של הדרש הזה הגיעו רבנן לכך שסוכה חייבת שלוש דפנות ולרבי שמעון ארבע).

הערה מעניינת של המדרש לעניין כמו זה:

(א) כל 'תולדות' שבתורה חסרין, חוץ מן "אלה תולדות השמים והארץ" (בר' ב 4), "ואלה תולדות פרץ" (רות ד 18); ומה הם חסריין? ו', כנגד ששה דברים שנטלו מאדם הראשון, זיוו, וחייו, וקומתו, ופירות הארץ, ופירות האילן, ומאורות [...]; אין חוזרין למקומן עד שיבא בן פרץ" (בראשית רבה יב, ו [מהד' תיאודור-אלבק עמ' 101-102]; ובדומה לזה ילקוט שמעוני רות, רמז תרט).

(ב) לצליל 'איי' משמשת האות י' כאם-קריאה, אם כי לא בכל מקום היא נוספת. ושוב יש להזכיר את הערות ההסתייגות שהובאו לעיל.²⁵

24 לא ברור באיזו ו' מדובר. בכתיב-היד של בבלי מנחות מצוטטת המילה בכתיב 'טוטפת' (בספרי המקרא שבידינו: "וּלְטוֹטְפֹת", שמ' יג 16; דב' יא 18; "וּלְטוֹטְפֹת", דב' ז 8). ובעלי התוספות (שם, דיבור המתחיל 'לטטפת') תהו כיצד קוראים זאת כריבוי, ראו שם תירוצם. ושם גרס הדרשן "ולטטפות".
25 במגילות מדבר יהודה מופיעה לא פעם בסוף תיבה הסיומת י'א. בראש ובראשונה במילים 'כיא', 'מיא', 'ביא' - כך פעמים רבות במגילת ישעיהו-א והשלמה) מקומראן (1QIs). אם כי הרבה ללא א'. נמצאות בה גם מילים עם סיומת כזו כמו 'עניא' (סו 2), 'חריבאי' (לד 5), 'נפשיא' (לח 15) ועוד. בשל

(ג) במידה פחותה פשט שימוש באות א' כאם-קריאה לצליל 'אה'. בנה"מ מוצאים רק את המילה 'דאג' (= 'דג'; נחמ' ב 16).²⁶

(ד) אם-הקריאה ו' משמשת גם לצורך הקול 'או'.²⁷ זהו הכתיב ה'נורמטיבי' בתקופה שלפני הניקוד.

ולכן דייקו: "ותבא הבכירה ותשכב את אביה) ולא ידע בשכבה ובקומה" (בר' יט 33); 'נ' נקוד עליו.²⁸ שבשכבה לא ידע אבל בקומה ידע, ואף על פי כן לא נזהר ושתה יין גם בלילה הבא (בראשית רבה, נא, ז ומהד' תיאודור-אלבק עמ' 537); הדיוק הוא כי על הצעירה כתוב "ולא ידע בשכבה ובקמה", ללא ו'.²⁹

דרשה דומה במקצת יש על הכתוב "אֵלֵי לֹא־תִלְךָ הָאִשָּׁה אַדְדֵי" (בר' כד 39). גם כאן הכתיב: "אֵלֵי" יוצא דופן, כי הכתיב הרגיל הוא מלא, 'אולי'. ולכן היה זה פתח לדרשן לבאר: "שהיה [אליעזר עבד אברהם] יושב ומשקיל את בתו ראויה היא או אינה ראויה [...] אמר: אולי לא תאבה ואתן לו את בתי, א"ל אתה ארוור ובני ברוך ואין ארוור מתדבק בברוך" (בראשית רבה נט, ט, עמ' 637); ואילו בילקוט שמעוני הושע (רמז תקכח), נוסח מרחיב ומבהיר את יסוד הדרשה: "אמר לו: אולי לא תאבה האשה ללכת אחרי, 'אלי' כתיב".

כך ביש' מ 4, נכתב במגילת ישעיהו "גו" (בנה"מ: "כָּל גֵּיא יִנְשָׂא"), שכן הצורה 'גיא' הייתה נקראת 'gī'. צורת כתיב זו נשתמרה בנה"מ במילים 'קליא' (שמ"א יז 17); 'נקיא' (יואל ד 16, יונה א 14). המילה 'נקיא' בצורה זו מופיעה כמה פעמים בחומש השומרוני; ראו: קוטשר (הערה 22 לעיל), עמ' 134 - 137. התיבה "מִבִּי" (יר' יט 13; לט 16) היא שיבוש, תחת "מביא", וכנראה גרמה לזה העתקה מתוך שמיעה.

26 במגילות מדבר יהודה מופיעה לא מעט א' כאם-קריאה באמצע תיבה. במגילת ישעיהו-א' נכתב 'יאתום לא ישפוטו' (א 17); 'גמאלם' (סג 7), ועוד כיוצא בזה. בסוף תיבה: 'אשפא' (כב 6); 'פליטא' (לז 32). ראו בהרחבה: קוטשר, עמ' 120 - 121). וכן נמצא בלשון חכמים במילים כמו 'כדאי' (=כ+ד').

27 ראו מגילת ישעיהו-א, ה 2, 4 'באושים' (נה"מ: 'בְּאֻשִׁים'); קוטשר, עמ' 131.
28 כאן משמעות 'נקוד עליו' היא: זהו סימן שיש לדרוש דרש על המילה. אבל במקורות אחרים ה'נקודות' מבוארות כסימן שאולי מן הראוי למחוק את האותיות המסומנות. ראו סיכום וביבליוגרפיה: צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 231.

29 באותו חיבור מדרשי יש גם מהלך שונה המצביע על פן אחר העולה מן ההשוואה שבין שני האירועים, והוא ההבדל בין ההתנהגות של שתי האחיות. הדרשן מפנה את תשומת הלב לניסוח הבוטה של הכתוב: "וְתָבֵא הַבְּכִיָּה וְתִשְׁכַּב אֶת אָבִיהָ" (פס' 33), לעומת מה שנראה מעודן יותר, קצת מוסתר, "וְתִקַּם הַצְעִירָה וְתִשְׁכַּב עִמּוֹ" (פס' 35). אבל בראש ובראשונה התבוננות בשמות הילדים שבאו לעולם, פרי הקשר עם אביהן: "בְּרָעִמִי (הוא אָבִי בְנֵי־עִמּוֹן)" (פס' 38), לעומת השם החושפני וחסר הבושה "מוֹאֵב (הוא אָבִי־מוֹאֵב)" (פס' 37).

קליטתן של אמות-הקריאה בטקסט המקראי ובספרות החוץ-מקראית

לעיל הדגשנו שספרות חז"ל הגיעה לידינו דרך העתקים מתקופה מאוחרת יותר שהשתמשו בכתיב שהיה כבר מקובל בזמנם. עם זאת, ברור לחלוטין שהשימוש באמות-קריאה כבר היה נפוץ בתקופה שקדמה לתנאים, שכן נפוץ היה במגילות מדבר יהודה. בימיהם של חז"ל כבר הפך הכתיב המלא להיות צורת הכתיבה הנורמטיבית בחיי היום-יום, אך בפועל לא השתלט הכתיב הזה על הטקסט המקראי, כך שהכתיב הזה והכתיב החסר נהגו זה לצד זה. מעתיקים של ספרי המקרא לא הקפידו להוסיף אמות-קריאה בכל מקום במקרא ואפילו לא באותו ספר עצמו. בשלב מסוים נוצר מצב שנוסח מסוים קיבל מעמד של 'נוסח למופת', וצמחה התודעה של טקסט 'מקודש לאותיותיו' שאסור לשנותו, אותן מילים עצמן נכתבות פעם עם אמת-קריאה ('מלא') ופעם בלעדית ('חסר'). ראו למשל כיצד נכתבות המילים 'קודש', 'מצות' ו'אותם' באותם פסוקים עצמם, כדלהלן:

וְשָׁב וְזָעַם עַל-בְּרִית-קֹדֶשׁ וְעָשָׂה וְשָׁב וַיִּבֶן עַל-עֲזֹבֵי בְרִית קֹדֶשׁ (דנ' יא 30)

וְלָחֵם מִצֹּת וְחָלַת מִצַּת בְּלוּלַת בְּשֶׁמֶן וּרְקִיקֵי מִצֹּת מְשָׁחִים בְּשֶׁמֶן סֹלֶת חֹטִים תַּעֲשֶׂה אֹתָם. וְנָתַתָּ אֹתָם עַל-סֵל אֶחָד וְהִקְרַבְתָּ אֹתָם בְּסֵל (שמ' כט 3-2).

ראו גם: "וּשְׁמֵרְתֶם אֶת-הַמִּצְוֹת" (שמ' יב 17), הנדרש במכילתא דרי"ש: "ר' יאשיה אומר, אל תקרא כן, אלא 'ושמרתם את המצוות', כדרך שאין מחמיצין את המצה, כך אין מחמיצין את המצווה..." (מכילתא דרי"ש פיסחא ט, מהד' הורוביץ-רבין עמ' 32). זאת מכיוון שלפי הכתיב המקובל אפשר לכתוב 'מצת' (בריבוי; = 'מצות') בלי ו'.³⁰

למעשה, בספרי התנ"ך שבידינו, נוסח המסורה, אין שמירה על כללי כתיב אחידים. יש ספרים שבהם הכתיב יותר מלא (כגון בדברי הימים), וכתיב חסר מאוד (כגון בחומשי התורה). אך גם באותם ספרי מקרא עצמם אין כתיב אחיד. למעשה. הספרים המנוקדים שבידינו משקפים במקומות שונים את כל שלבי ההתפתחות, החל מן הצורה הקדומה שבה הכתיב היה חסר ביותר ולא היו בו אפילו הסימנים 'מקובלות'.³¹

30 נוסח הפסוק בחומש השומרוני הוא: "ושמרתם את המצוה"; ובתנ"ך: καὶ φυλάξεσθε τὴν ἐντολήν τῶν αὐτῶν (= 'ושמרתם את המצוה הזאת'). ראו גם תרגום ארמי ארץ-ישראלי ובו תרגום משולב של 'מצוה' ושל 'מצות': "ותטרון ית מצוה [=מצוות] דפטירה [=מצוה]"; ראו: צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 173, הערה 23.

31 תופעה מעניינת במזמור קיט בתהלים, שבו מופיעה כמה וכמה פעמים המילה 'עדותיך' בכתיב חסר והיא מנוקדת 'עֲדוֹתֶיךָ', אבל גם כמה וכמה פעמים (לסירוגין) בכתיב מלא ואז היא זוכה לניקוד המוזר 'עֲדוֹתֶיךָ' (ובדומה לזה במל"א ב 3 ובדה"א כט 19 (בפסוקית דומה ללשון מזמור קיט) 'לְשִׁמּוֹר מְצוֹתֶיךָ עֲדוֹתֶיךָ וְחֻקֶיךָ', וכן במקומות אחדים בספר מלכים).

אולם חז"ל האמינו שהכתיב שבו מופיעה מילה מסוימת בטקסט המקראי שבידם הוא מכוון, ויש לבקש לו משמעות.

מילים המסתיימות בהברה פתוחה

הנה מקרה מיוחד במינו:

וַיֵּאָהֵב אֶת־הַנְּעֹרַךְ

וַיְדַבֵּר עַל־לֵב הַנְּעֹרַךְ (בר' לד 3)

כי יהיה נער בתולה מארשה לאיש (דב' כב 23; = 28)
וכך - 'נערך' - לאורך כל הפרק ובכל מקום בתורה.

אבל יוצא מן הכלל הוא הכתוב הבא:

וְלָקַח אָבִי הַנְּעֹרַךְ וְאִמָּה

וְהוֹצִיאָו אֶת־בְּתוּלִי הַנְּעֹרַךְ אֶל־זִקְנֵי הָעִיר הַשְּׁעָרָה

וַעֲנִשׁוּ אֹתוֹ מֵאָה כֶּסֶף וְנָתְנוּ לְאָבִי הַנְּעֹרַךְ (דב' כב 19)

הדבר משך את תשומת ליבו של הדרשן, וכך אמר ריש לקיש: "המוציא שם רע על הקטנה - פטור, שנאמר: 'ונתנו לאבי הנערה', 'נערה' מלא [= בכתיב מלא] דיבר הכתוב" (בבלי, כתובות מד ע"ב).

אם-קריאה בהברה סופית סגורה

הָבֹוּ לָהּ בְּנֵי אֱלִים (תה' כט 1)

מִי־כַמְכָה בְּאֵלִם ה' (שמ' טו 21)

ראו את מגוון הצורות של המילה 'נשיאים':³²

וַיִּלְשָׁמְעֵאל שְׂמַעְתִּיךָ [...] שְׂנִים־עֶשֶׂר נְשִׂאִים יוֹלִיד (בר' יז 20)

אֵלָה הֵם בְּנֵי יִשְׁמַעֵאל [...] שְׂנִים־עֶשֶׂר נְשִׂאִים לְאִמָּתָם (בר' כה 16)

וַיִּלְנֹו כָל־הָעֵדָה עַל־הַנְּשִׂאִים (יהושע ט 18)

וַיֵּשְׁבוּ אֵלָיו אַחֲרָיו וְכָל־הַנְּשִׂאִים בְּעֵדָה (שמ' לד 31)

וַיִּשְׁנֵי עֶשֶׂר בָּקָר עֲגֹלָה עַל־שְׁנֵי הַנְּשִׂאִים וְשׁוֹר לְאֶחָד (במ' ז 3)

והנשאים הביאו את אבני השפה ואת אבני המלאים

(שמ' לה 27)

32 כאמור, בידיהם של הדרשנים היה טקסט ללא סימני ניקוד.

תשומת לב הדרשנים לכתוב הבלתי שגרתי - חסר שבחסר - במובאה האחרונה, הביאה את הדרש הבא:

אמרו [הנשיאים]: יביאו העם מה שיביאו ומה שיחסרו נמלא אנחנו [...] ובאים אנשים ונשים [...] והביאו כל הנדבה [...] 'הנשיאים הביאו את אבני השוהם' וגו'; אמר הקב"ה: והנשיאים שנתעצלו חיסרו אות אחת משמם, שכן כתיב 'הנשיאים', חסר יו"ד.³³
(במדבר רבה פרשה יב)

ראו גם: נִיבְרָא אֱלֹהִים אֶת הַתְּנִינִם הַגְּדֹלִים (בר' א' 21); ודרשוהו: "זכר ונקבה בראם, ואלמלי נזקקין זה לזה - מחריבין כל העולם כולו, מה עשה הקב"ה? סירס את הזכר, והרג הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבא; שנאמר: (יש' כז' 1) 'והרג את התנין אשר בים'" (בבלי, בבא בתרא ער ע"ב); 'תנינם', כביכול, אינו צורת ריבוי.³⁴

חוסר הקפדה על עקביות בהוספת אמות-קריאה בשעת כתיבה ובשעת העתקה נראה לנו עתה כתהליך טבעי, וגם כמעשה מקובל בתקופה הבתר-מקראית, כפי שנשקף בטקסטים מקראיים ובלתי מקראיים ממדבר יהודה.³⁵ לא כן הייתה השקפת חז"ל שייחסו קדושה ומשמעות לכל מילה ולכל אות, ולכן ניצלו כל הזדמנות שהכתיב של התיבה אינו השגרתי למצוא בה פתח לדרוש.

הכתיב ה'נורמטיבי' בתקופת חז"ל - כהמשך לנוהג שצמח בעידן של הכתיבה הקומראנית - הוא כבר כתיב מלא; ולכן הקולות O ו-U מחייבים תוספת ו', ואין הבדל אם היא משמשת אם-קריאה או ייצוג של אות שורש, כגון בפעלי ע"ו או בשמות נגזרים (כגון 'הִיקוּם').

הקול ה' בסוף מילה משמש בתקופת חז"ל לציון סיומת מושא או שייכות נקבית (שלא כבמסורה של המקרא, שם תכופות היא גם לזכר, כגון 'אהלה' (כדלעיל)).

הסיומות המקובלות לריבוי של שמות ושל תארים בריבוי, וכן לפועל בינוני בריבוי, היו בתקופה הבתר-מקראית: -ים -ות. לפיכך היינו מצפים שיהיה זה הכתיב המקובל גם בטקסט המקראי, וכשאינו כזה - הרי זה גירוי לדרשן לדרוש.

33 שימו לב לכתוב המצוטט כאן. אין ספק שלשון הדרוש הזה במקור היה כמו בספרים שלנו: "והנשאם", שהרי הכתיב 'נשיאם' וסיומת כמו זו שכיחים.

34 השוו הדרשה להלן על 'ישכבך ומעבירך' (שמ"א ב' 22, 24).

35 קימרון, כשהוא דן בהצגת טקסטים מקומראן, מציין: "בסופי שורות סטו הסופרים לפעמים ממנהגם ומדוחק המקום כתבו תיבות מסוימות שלא ככתיבתן הרגילה (כגון 'דברך' במקום הכתיב המקובל במגילות שונות מקומראן: "דברכה"). ראו: א' קימרון, **מגילות מדבר יהודה - החיבורים העבריים**, כרך ראשון, ירושלים תש"ע, עמ' יב.

והנה דוגמה אחרת:

”וַיֵּרָא אֱלֹהֵי ה' בְּאֵלֵי מִמְרָא וְהוּא יֹשֵׁב פְּתַח־הָאֵהָל כְּחֵם הַיּוֹם” (בר' יח 1); ועל כך נדרש:

רבי ברכיה משום ר' לוי אמר 'ישב' כתיב, בקש לעמוד, א"ל הקב"ה שב אתה, סימן לבניך... כך בניך יושבין ושכינה עומדת על גבן, כשישראל נכנסים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וקורין קריאת שמע והן יושבים לכבודי ואני על גבן שנאמר (תהלים פב 1) 'אלהים נצב בעדת אל'. (פסיקתא רבתי מהד' איש שלום פרשה טו; בשינויי נוסח בראשית רבה מח, ז, עמ' 519 ובמקבילות).³⁶

הדרשות הן בענייני אגדה ואף בענייני הלכה.³⁷ התיבה 'אתם' עשויה להיקרא בתנועות שונות. כאמור, הדרשן רואה עצמו חופשי, ואולי אף מחויב, להתעלם מן ההקשר.

בשלושת הפסוקים הבאים נמצאת הפסוקית "אשר תקראו אתם":

”מוֹעֲדֵי ה' אֲשֶׁר־תִּקְרְאוּ אֹתָם מִקְרָאֵי קֹדֶשׁ, אֵלֶּה הֵם מוֹעֲדֵי” (וי' כג 2);
 ”אֵלֶּה מוֹעֲדֵי ה' מִקְרָאֵי קֹדֶשׁ אֲשֶׁר־תִּקְרְאוּ אֹתָם בְּמוֹעֲדָם” (פס' 4);
 ”אֵלֶּה מוֹעֲדֵי ה' אֲשֶׁר־תִּקְרְאוּ אֹתָם מִקְרָאֵי קֹדֶשׁ” (פס' 37).

המשנה לומדת מכאן: "ראש בית-דין אומר: 'מקודש',³⁸ וכל העם עונין אחריו 'מקודש, מקודש'" (משנה, ר"ה ב, ז). ומבאר רב פפא: "אמר קרא, 'אשר תקראו אותם', קרי ביה 'אתם'" (ר"ה כד ע"א). מסתבר, שהוא הציע לקרוא את פסוקנו לצורך הדרשה: "אשר תקראו אתם" [רוצה לומר, עם קהל הנוכחים].³⁹

36 אותה מילה נדרשת בדרך דומה על לוט, אשר יִשָּׁב בְּשַׁעַר סְדֹם" (בר' יט 1), שפירושהו: 'שפט' כתיב, באותו יום מינוהו שופט עליהם' (השוו פס' 9; בראשית רבה נ, ג עמ' 519; ראב"ע בפירושו לדניאל ב 49 ובפירושו השני לאסתר [בכמה מקומות] מרחיב ומבאר כי דניאל ומרדכי אשר ישבו בשער המלך היו שופטים).

37 קיימות דרשות רבות בענייני הלכה הנשענות על אות בודדת שאפשר היה לו לכתוב בלעדיה. לא אחת מתעורר ייחוס בין חכמים אודות עצם הלגיטימיות של דרשות כאלה. דוגמה אופיינית היא דרשתו של ר' עקיבא הלומד הלכה מתוך הייתור לכאורה של האות ו' בפסוק וַיָּבֵט אִישׁ כֶּהֱן... בְּאֵשׁ תִּשְׂרֹף" (וי' טז 9), ותגובתו של ר' ישמעאל: "וכי מפני שאתה דורש 'בת' - ז'-בת' נוציא זו לשריפה?" (בבלי, סנהדרין נא ע"ב).

38 ובגמרא לומדים זאת מתוך וַיִּדְבֹּר מִשָּׁה אֶת־מַעֲדֵי ה' אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (בבלי, ר"ה כד ע"א). הדברים אמורים בקביעת ראש חודש על פי עדות על הִיָּרַח שהתחדש.

39 יש להזכיר שאנו מצטיים את הספרות התלמודית כפי שהיא בידינו בכתבי-יד מאוחרים - מימי הביניים - אך במשך כמה דורות נמסרו הדברים בעל פה. הניסוח והצורה המופיעים בכתבי-היד הללו, כגון שימוש בכתב מלא, "אותם", הם מעשה ידיהם של לבלרים ומעתיקים מאוחרים, ואינם בהכרח משקפים את דמותו של הטקסט המקראי בספרים שהיו בידיהם של הדרשנים. אפשר אפוא שגם בספריהם של הדרשנים היה כתוב "אשר תקראו אתם", חסר; ועל כך בהמשך להלן.

והנה דרשות אחרות בדומה לזה על המילה 'אותם'. כך מבאר ר' עקיבא את הפסוק הנזכר: "בין בזמנן בין שלא בזמנן - אין לי מועדות אלא אלו" (משנה ר"ה ב, ט). דהיינו: היום שבו יחול המועד הוא זה שבית הדין קובע,⁴⁰ וזאת כתוצאה מתוך כך שבית הדין קידש את החודש ביום מסוים - גם אם קביעה זו נעשתה בטעות. הדברים מבוארים ביתר הרחבה בכריתא (בבלי, ר"ה כה ע"א), שם מובאים בשם ר' עקיבא דברים אלה: "הרי הוא אומר (בויקרא כג 4, 37 'אשר תקראו אתם' [*אתם])⁴¹ - 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם', 'אתם' אפילו מוטעין וכגון על ידי עדי שקר, שבכדי להכשיל העידו שראו, ככיכול, את הירח שהתחדש".

גם בהקשרים אחרים בתורה המילה 'אתם' עשויה להיקרא על ידי דרשנים בתנועות אחרות.⁴²

והנה דוגמה מעניינת נוספת: כאשר הבין יעקב כי יוסף בנו נטרף, התאבל עליו יעקב ימים רבים, והניסיונות לנחמו לא צלחו. וכך מספר הכתוב: "וַיֵּמְאָן לְהִתְנַחֵם, וַיֹּאמֶר: כִּי אֵדָר אֶל בְּנֵי אָבִל שְׂאֵלָה; וַיִּבְכֶּה אֹתוֹ אָבִיו" (בר' לז 33-35): דברים כפשוטם: יעקב ביכה את יוסף בנו. אבל דרשנים ביארו, שהיה זה יצחק שבכה עם יעקב בנו, כי ידע יצחק שיוסף חי, אבל אסור היה לו לחשוף את הסוד. ואף יש שהוסיפו, שיצחק בכה רק בנוכחותו של יעקב, אבל כשפרש ממנו, היה אוכל ושותה (בראשית רבה פד, כא). ונראה שדרשו את הכתוב: "ויבך אתו".

כיוצא בזה: "בעוון גזל [...] בני אדם אוכלים בשר בניהם וכנותיהם... [שנאמר] 'איש בשר זרעו [זרעו] יאכלו' (יש' ט 19), אל תקרי 'בשר זרעו', אלא 'בשר זרעו' (= 'זרעו'; בבלי שבת לב ע"ב).⁴³

את המילה "אדם" עשוי הדרשן לקרוא 'אדום'. בכרכות סב ע"ב מובא מעשה בר' אלעזר,

40 המקרה שבו עסקה אותה משנה (ראש השנה ב, ח-ט) היה קביעת המועד שבו יחול יום הכיפורים. ר' יהושע היה משוכנע שקביעת מועד ראש חודש תשרי ביום מסוים, על פי עדים שהופיעו, הייתה שגויה; ממילא המועד האמיתי של יום הכיפורים הוא יום אחד מאוחר יותר, וזהו היום שרצה ר' יהושע לשמור כיום כיפור - שלא כפי שקבע ראש בית דין, רבן גמליאל - ור' יהושע נאלץ לקבל עליו את הדין ולחלל את קדושת אותו היום.

41 כאמור, אנו מצטיינים את הטקסט המקראי שהמדרש מתייחס אליו על פי 'כתר ארם צובה' - באותו כתיב, אך ללא הניקוד, בהנחה שהוא הקרוב ביותר - לא בהכרח זהה - לצורות השונות של הטקסט שהיו בידיהם של הדרשנים. בשעת הצורך, לתוספת הבהרה, נחזור ונוסיף בין סוגריים מלבניים את המילה עם הניקוד של המסורה, כפי שהיא בידינו עתה.

42 על דרשות נוספות סביב פסוקים אלה ראו עוד בספרי (הערה 2 לעיל), עמ' 194-195.

43 ואילו בפסיקתא רבתי לד (מהד' איש-שלום דף קנח ע"ב) נדרש הפסוק "ונודע בגוים זרעם [זרעם]" (יש' טא 9): "אל תקרי 'זרעם', אלא 'זרועם', שהקב"ה עתיד לתת להם (לישראל) נצחון על אויביהם... הקב"ה עומד להם בזרוע, שנאמר, 'ה' חננו, לך קוינו, היה זרעם [זרעם] לבקרים, אף ישועתנו בעת צרה' (יש' לג 2)".

שרומאי דחקו מבית הכיסא ובא נחש ושמת מעיו, "וקרא עליו 'ואתן אדם תחתך' (יש' מג 4), אל תקרי 'אדם' אלא 'אדם'". כידוע, חז"ל ראו במלכות רומא התגלמות של אדם. דרשות דומות מובאות על מקראות אחרים שבהם המילה 'אדם'.⁴⁴

כיוצא בזה, מילים של אותיות השורש א-מ-נ המופיעות בכתובים שונים נדרשות במקומות הרבה בדרך של קריאה בווקאליזציה אחרת. כך למשל, את הפסוק "פִתְחוּ שְׁעָרִים וַיָּבֹא גוֹי־צָדִיק שִׁמְרֵ אֱמֻנִים" (יש' כו 2), דרש ר' לוי: "כל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי גן עדן. שנאמר, 'פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים' - אל תקרי 'אמונים', אלא 'שאומרים אמן'" (בבלי, שבת קיט ע"ב).⁴⁵

בשל כך, לא אחת משכתב הדרשן את הסיפור המקראי ונאבק במה שאומר הכתוב במפורש. כך מספר הכתוב אודות מעשיהם של שני בני עלי:

וְעָלִי זָקֵן מְאֹד וְשָׁמַע אֶת כָּל־אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן בְּנָיו לְכָל־יִשְׂרָאֵל וְאֵת אֲשֶׁר־יִשְׁכְּבוּן אֶת־הַנְּשִׁים הַצְּבָאוֹת פִּתַּח אֹהֶל מוֹעֵד (שמ"א ב 22)

ועל כך מגיב אביהם:

אֵל בְּנֵי כִי לֹא־טוֹבָה הַשְּׁמָעָה אֲשֶׁר אָנֹכִי שֹׁמֵעַ מֵעֲבָדִים עִם־ה' (שם, פס' 24)

אבל במדרש מוצגים הדברים בצורה שונה:

אמר רב: פנחס לא חטא... אלא הא כתיב 'אשר ישכבון'! - 'ישכבון' כתיב. והכתיב 'אל בני כי לא טובה השמועה'! - אמר רב נחמן בר יצחק: 'בני כתיב'. והכתיב 'מעבירים' - אמר רב הונא בריה דרב יהושע: 'מעבירים' כתיב (בבלי, שבת נה ע"ב); זו כביכול אינה ממש צורת ריבוי. ראו גם לעיל על 'התנינים' (בר' א 21).

הדרשנים מנסים לבסס את עמדתם שרק חופני לבדו חטא, ולשם כך מציעים קריאה מלאכותית של המילים 'ישכבון', 'בני', 'מעבירים', כאילו הן צורת יחיד.⁴⁶ למעשה הם מודעים לכך שהכתוב כפשוטו נקרא 'בני'.

הנה מספר דוגמאות שמדרשים העוסקים בהלכה דורשים הלכות מתוך צורות הכתיב השונות של מילים. האחת המתייחסת למילה 'קרנות' (המזבח), כפי שהיא כתובה בתורה,

44 ראו: צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 191-192.

45 'אֱמֻנִים'. הדרשן דרש גם את המילה 'שִׁמְרֵ', כמו 'שאומר' (והאות א' מובלעת בהגייה); צפור, שם, עמ' 193. ראו שם דוגמאות רבות של דרשות מסוג זה על כתובים ובהם אותיות השורש א-מ-נ.

46 בשטף הדרשנות יש כאן דרשה מיותרת. כי המילה 'מעבירים' בלשון רבים למעשה אינה מתייחסת לשני בני עלי אלא אל העם.

ולעניין מספר הזאות הדם על קרנות מזבח העולה (וי' ד 35, 30, 34). לפי הציטוט בגמרא (בבלי, זבחים לו ע"ב), פעמיים נכתב 'קרנת' ופעם אחת 'קרנות'. ואילו בנוסח המסורה בכל שלוש הפעמים נמצא 'על־קרנת מזבח העלה'.

דוגמה נוספת: ההלכה שארבע הפרשיות מושמות בתפילין של ראש כל אחת בנפרד, נשענת על הכתיב של המילה 'טוטפות' בשלושת אזכוריה בתורה. לפי הטקסט שבידי הדרשן נכתבה פעם אחת מלא, שהוא כמו לשון ריבוי,⁴⁷ ופעמיים חסר, שהוא כמו לשון יחיד (בבלי, זבחים, שם). בספרים שלנו: לְטוֹטְפֹת (שמ"ג יג 19), לְטוֹטְפֹת (דב"ו ו 8), לְטוֹטְפֹת (דב"ו יא 18). גם בשני הנושאים הללו מובאת המחלוקת אם יש להישען על 'אם למקרא' או על 'אם למסורת'.

לעיל הוזכר הדיון בשאלה כמה דפנות שלמות חייבות להיות לסוכה, ואף כאן הדברים נלמדים מתוך צורות הכתיב השונות של המילה 'בסוכות'.

אותיות נחות, אותיות מובלעות וערעור הגרוניות

תופעת ערעור הגרוניות, שהחלה בשלהי ימי בית שני, משתקפת כבר בטקסט המקראי כפי שהוא בידינו. הנה מקצת דוגמאות:

1. הבלעת אות א': תַרְעַ עֵינָה... וּבְשִׁלְיָתָה הַיּוֹצֵת (= היוצאת) מִבֵּין רַגְלֶיהָ (דב"ו כח 67); וַיָּבֵא שְׂאוֹל עַד־עֵיר עֲמֹלֶק וַיַּרְבּ (=ויארב) בַּנַּחַל (שמ"א טו 5), ועוד הרבה כיוצא בזה. וכך בטקסטים אחרים, כגון במגילת ישעיהו-א, לו 16: "אכלו איש גפנו ואיש תנתו" (=תאנתו).

הבלעת אות ה': צִיּוֹן שְׂדֵה תַחֲרֹשׁ וַיְרוֹשְׁלִם עֵינַי תַּהֲיֶה וְהָר הַבַּיִת לְבָמוֹת (=לבהמות'; לחיות)⁴⁸ יַעַר (מיכה ג 2).

הבלעת אות ע': יבור (=יעבר'); מגילת ישעיהו-א (=השלמה), כח 15.

2. הוספת אות גרונית: לָעֵת צָאֵת הַמְּלָאכִים (שמ"ב יא 1) השוו המקבילה: לָעֵת צָאֵת הַמְּלָכִים (דה"א כ 1)⁴⁹

47 עם וי"ו; ונתפס כלשון ריבוי: שניים.

48 השוו: "וְאֶתְנָה אֶת־בְּשָׂרָךְ לְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבִהֲמַת הַשָּׂדֶה" (שמ"א יז 44).

49 אכן אפשר שזו תוספת של אם-קריאה; הקריאה "הַמְּלָאכִים", כפי שאפשר לקרוא בטקסט עיצורי, אינה מתאימה בהקשר. השוו מגילת ישעיהו-א, יד 32: 'מלכי גוי' (נה"מ: 'מלאכי גוי'; וזו הגרסה המתאימה להקשר).

ראו גם הסיפור על ר' חנינא בן דוסא: "אמרו לו: דומה שמלאכי השרת העלו אבנך לירושלים, וקראו עליו המקרא הזה, 'חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב' (משלי כב 29), קרי ביה 'לפני מלאכים יתיצב'" (קהלת רבה פרשה א).

3. חילופין בין אותיות גרוניות - מצויים הרבה בין טקסטים מקבילים; וכן בחילופים בין קרי וכתוב.

חילוף א' - ה': אֶת־הַדָּם אֲשֶׁר עַל־הַמָּס (דה"ב י 18); אֶת־אֲדָם (מל"א יב 18).

הבלעת אות גרונית עשויה להוות גירוי לדרשן לדרוש. ראו את שני הפסוקים הבאים:

"וַיְהִי בַעַת לְדָתָהּ וְהָנָה תְּאוּמִים בְּבִטְנָה" (בר' לח 27); ולעומתו:
 "וַיִּמְלְאוּ יְמִיָּהּ לְלִדְתָהּ וְהָנָה תּוֹמִם בְּבִטְנָה" (בר' כה 24)

הכתוב הראשון נאמר על ילדיה של תמר והשני נאמר על ילדיה של רבקה. זהו מזון נפלא לדרשן: חוסר אות מלמד על חוסר או פחות: שני בניה של תמר היו צדיקים; ילדיה של רבקה כביכול לא שניים תאומים היו, אלא רק אחד צדיק והאחר רשע (בראשית רבה פה, יג [תיאודור-אלבק עמ' 1048].⁵⁰

'יכרסמנה חזיר מיער' (תה' פ 14; בספרים שלנו - עי"ן תלויה, 'מיער'); אם זכיתם, מן היאור, ואם לאו. מן היער [...] 'יכרסמנה חזיר מיאר' כתיב. 'יכרסמנה חזיר מיער' [זו מלכות רומי]... [ש]הורג נפשות ומזיק את הבריות... כך כל זמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום אומות העולם הורגין בהם ומזיקין בהם ומלקין אותן. וכל זמן שישראל עושים רצונו של מקום אין אומות העולם מושלין בהן כחזיר של יאור; מה חזיר של יאור אינו הורג נפשות ואינו מזיק לבריות... (אבות דרבי נתן נוסחא א, לד ד"ה 'כיוצא בו' ומקבילות).

חילוף ע/א במקרא: "מְתָאָב" (עמוס ו 8); אך אין לדעת מתי במהלך המסירה וההעתקות נוצרה המילה הזאת.

ערעור הגרוניות מוצא ביטוי גם במעבר מלשון המקרא אל לשון המשנה, כגון: "וְהַסְפָּנָה אֵינָנָה אֶפְלָ" (שמ' ג 2), ב-א', הופך ל-עכ"ל, 'מתעכל'; מתוך 'הגמיאיני נא' (בר' כד 17) נמצא בלשון משנה 'גומע'; 'לאמר' נעשה 'לומר'.

בגמרא מובא סיפור מן החיים על בן הגליל ('שאינם מדקדקים בלשונם' = בהגייתם) שהגיע

50 ראו גם "וַיְהִי תֵאֵמָם מִלְמִטָּה וַיְחַדְּדוּ יְהוָה תְּמִים עַל־רָאשׁוֹ" (שמ' כו 24). בתרגומים הארמיים ובתרגום השבעים המילה "תמים" מתורגמת בדיוק כמו המילה "תֵאֵמָם" בראשית הפסוק (כלומר, הקרשים היו שווים בשני קצותיהם). גם בחומש השומרוני נכתב "תאמים", ומעניין שבכל הספרות התלמודית והמדרשית מבארים: כמו "תמו נכרתו" (יהושע ג 16), דהיינו: תמים.

ליהודה, והיה סובב ושואל: "אמר למאן [= למי יש (למכור)], אמר למאן?". ולגלגו עליו: "גלילי שוטה, 'חמר' למירכב, או 'חמר' למישתי, 'עמר' למילבש, או 'אימר' לאיתכסאה [=שה לשחיתה?]" (בבלי, עירובין נג ע"ב). מעשה זה מעיד על התופעה של התערערות מוחלטת של הגרוניות. המילה הארמית 'אמר' בפיו של גלילי, יכולה להישמע ולהתפרש כ'חמר' (=חמור, או יין), או 'עמר' (צמר), או 'אמר' (שה).

קיים גם תהליך הפוך של דרשות. הדרשן רואה את המילה הכתובה אבל במוחו היא נתפסת כאילו נשמטה ממנה אות גרונית/מובלעת. כך למשל: "היה רבי מאיר אומר: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום, שנאמר (דברים י 12): 'וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל, מָה ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂאֵל מֵעַמּוֹ, כִּי אִם לִירְאָה אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ, לְלַקֵּת בְּכָל דְּרָכָיו וּלְאַהֲבָה אֹתוֹ' וגו'" (בבלי, מנחות מג ע"ב). כמו במקרים לא מעטים, הדרשן אינו מוסיף הסבר או פורמולה שיצביעו על טיב הקשר שבין המימרה שלו לבין הפסוק המובא כביסוס. רש"י מבהיר: "קרי ביה 'מאה'".

הדוגמה להלן מעלה חיוך:

"וַיִּשְׁרְנָה הַפְּרוֹת בְּדָרְךָ" (שמ"א ו 12): מהלכות בישרות, הפכו פניהם כלפי ארון ואמרו שירה, אי זו שירה אמרו, ר' מאיר אמר: שירת הים אמרו, נאמר כאן 'הלכו הלוך וגעה' (בספרים שלנו: 'הֶלֶךְ וְגָעוּ'), ונאמר להלן 'כי גאה גאה' (שמ"א טו 1) [...]. אמר ר' שמואל בר רב יצחק: כמה יגע בו בן עמרם עד שלא לימד שירה ללויים, אתם אומרות שירה מאיליכן, יישר חיליכן" (בראשית רבה נד, ה [תיאודור-אלבק עמ' 581]).⁵¹

תחיליות וסופיות

תחיליות

בלשון העברית מצטרפות למילים קידומות של תוויות יחס או חיבור, כגון 'יום' - 'ה-יום', 'ב-יום', 'ל-יום', 'ר-יום' וכדומה (השוו למשל באנגלית: the, to, and, with, from). דבר זה מאפשר לדרשן לראות בקידומת חלק מן המילה עצמה. כך למשל, את הפסוק "וְהָיָה אֶת אֲבֹרְהָם בְּפֶל (בר' כד 1)" מבאר רבי יהודה: "שהיתה לו בת ו'בכל' שמה" (תוספתא קידושין ה, כ; בבלי ב"ב, קמא ע"א).

51 ראו גם הדרשה, "[הִלְחַת הַרְאִשִּׁים] אשר שברת' (שמ"א לד 1) - אמר לו הקב"ה למשה: יישר כחך ששברת" (בבלי, בבא בתרא יד ע"א), ובשימוש הנעשה בצירוף 'יישר כוח': צירוף כזה - על אף מוזרותו - מופיע בכמה מקומות בתלמוד, וגם בצורתו הארמית (אי איישר חיל; בבלי, יבמות קכב ע"ב). אפשר שביסודה של הדרשה עמדה כאן המילה 'יאשר (כוחך)', אם בהוראת 'אישור וחיוזוק' ואם בהוראת 'אושר' (כבלשון המקרא), ונבלעה האל"ף.

ועל הכתוב 'וְהָיָה טַעְמוֹ פֶּטַעַם לְשֵׁד הַשָּׁמַן' (במ' יא 8) אומר רבי אבהו: "מה שד זה תינוק טועם בה כמה טעמים - אף המן כל זמן שישראל אוכלין אותו, מוצאין בו כמה טעמים" (בבלי, יומא עה ע"א).⁵²

מאידך, מסיבה זו עצמה, יכולה מילה תקנית להיקרא כאילו חלקה הראשון אינו אלא קידומת מצורפת. כך דרשו את הפסוק "שִׁפְתוֹתָיו שׁוֹשְׁנִים נוֹטְפוֹת מוֹר עֵבֶר" (שה"ש ה 13): "אמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מור - תיכוינה, שנאמר 'שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר'... אל תקרי 'שושנים' אלא 'ש-שושנים'" (כלומר, שעוסקים בתורה; בבלי, שבת ל ע"ב, פסחים קיז ע"א). בדרך שונה במקצת דורש ר' יהושע בן לוי כך: "כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה (במעמד הר סיני) נתמלא כל העולם כולו בְּשָׁמַיִם. וכיון שמדיבור ראשון נתמלא, שני להיכן הלך? הוציא הקב"ה הרוח מאצרותיו והיה מעביר ראשון ראשון, שנאמר: 'שפתותיו שושנים מור עובר', אל תקרי 'שושנים' אלא 'שְׁשׁוֹנִים'" (בבלי, שבת פח ע"ב). במקרה זה ואחרים הדרשן מתעלם גם מן הווקליזציה בפסוק.

"פְּרִי עֵץ הָהָר" (וי' כג 40)... זה אתרוג, בן עזאי אומר: 'הדר' - הדר [קרא: הָרָר] באילנו משנה לחברתה (ספרא אמור פרשה יב).

כיוצא בזה, "אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרָאָם" (בר' ב 4; וכאן האות ה' תלויה) נקרא ונדרש בכיוונים שונים כשתי מילים: 'בה"א [=באות ה'] בראם'; וכך 'אל תקרי 'בהבראם' אלא 'בה"י בראם'" (בבלי, מנחות כט ע"ב; ראו גם ירושלמי, חגיגה ב, א [עז טור ג]; בראשית רבה יב, ב [תיאודור-אלבק עמ' 107]).

סופיות

לכאורה הלכו ונוצרו כללים להוספת אמות-קריאה, אימתי מוסיפין ואימתי אין מוסיפין. אכן, יש מקום להבדיל בין סופיות המציינות ריבוי (וגם בין סופיות בצורת רבים ובין סופיות בצורת רבות) לבין סופיות דקדוקיות אחרות; בין מילים מלעיליות לבין מלרעיות. למעשה, בספרי המקרא אין בזה שיטה אחידה, וה'גיוונים' הללו - יש לצפות לניצולם בידי דרשנים, כפי שנדגים להלן.

52 יש לציין ש"השלושה" [שלושת התרגומים היווניים המאוחרים יותר, עקילס, סימכוס ותיאודוטיון] תרגמו את המילה "לשד" mastos (= שד) - כאילו האות ל' אינה שורשית. אולם שם העצם 'לשד' עם ל' שורשית מופיעה עוד במקרא: "נְהַפֵּךְ לְשֵׁדִי בְּחַבְבֵי קִיץ" (תה' לב 4).

הוספת אמות-קריאה בהברה האחרונה כשהיא פתוחה

ראו את הדוגמאות הבאות:

וְאַרְבֵּה אֹתָךְ בְּמָאֵד מְאֹד (בר' יז 2)
 שִׁים-נָא יָדְךָ תַּחַת יְרֵכִי (בר' כד 2)
 וְקִשְׁתָּם לְאוֹת עַל-יְדֶיךָ וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ (דב' ו 8)
 וְלֹא-יִרְאֶה לְךָ חֲמִץ וְלֹא-יִרְאֶה לְךָ שָׂאֵר (שמ' כג 7)
 וְאַהֲבֵת לְרַעְךָ כְּמוֹךָ (וי' יט 18)

זוהי הצורה שנעשתה מקובלת בתקופה התלמודית, אך בנוסח המסורה מוצאים אנו גם:

כִּי עָתָה גַם-אֶתְּכָה הִרְגֵתִי (במ' כב 33)
 ובהפסק: כְּכֹל אֲשֶׁר-צִוִּיתִי אֶתְּכָה (במ' כט 35)
 מִי-כְּמִכָּה בְּאַלֶּם ה' מִי כְּמִכָּה נֶאֱדָר בְּקֶדֶשׁ (שמ' טו 21)

סיומת כזו שכיחה במגילות מדבר יהודה.

חכמים שמו לב לצייווי בלשון "והיה לאות על ידכה" (שמ' יג 18) - לעומת הצורה ה'נורמטיבית' "והיה לך לאות על ירך" (שם, פס' 9; ובדומה בדברים ו 8), ודרשו: "על ידכה" - בארבע אותיות, כנגד ארבע פרשיות, קדש, כי יביאך, שמע, והיה אם שמוע [...]. ד"א 'ידכה' - יד כהה; ואיזה זו? זו שמאל" (פסיקתא זוטרתי, שמות פרשת בא - בשלח).

ונמצאת גם היגררות מוטעית בעקבות דרך הסיומת הקצרה של מילות יחס בגוף שני, יחיד, כדלעיל: "לך-נָא אֶתִּי (במ' כג 13, שהוא פועל שעניינו 'הליכה'); וכמוכן נוספה על כך הערת 'קרי' מתקנת: "לְכָה".

הנה הכתיב המקובל בנוסח המסורה לסיומת של פועל בצורת עבר, נוכח: וְנָתַתְּ כוֹס-פְּרָעָה בְּיָדוֹ (בר' מ 13); וְנָתַתְּ אֶל-הָאָרֶץ אֶת הָעֵצָה (שמ' כה 16); וכך דרכן של מילים כמו: הלכת, לקחת, ואכלת, וישבת; אך ראו גם: רָאתָה (תה' י 14); הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי (בר' ג 12).

כיוצא בזה הכינוי לגוף שני, נוכח: וְאַתָּה קַח-לְךָ (בר' ו 21); בֹּא אֲתָה וְכָל-בֵּיתְךָ (בר' ז 1).

אך שלא כמקובל: "ואם ככה את עשה לי" (במ' יא 34; כך פונה משה אל ה', וצריך היה להיות: 'אתה', או, למזער: 'את'). והנה, לפי מסורת הניקוד: 'וְאִם כָּכָה אַתְּ עֹשֶׂה לִּי'. על פי המקובל, 'את' הוא כינוי לנוכחת; ומשום כך מבאר הדרשן: "שתשש כוחו של משה כנקבה..." (ספרי במדבר פט).⁵³

53 אולי בדרך זו הופך הדרשן את הכתוב ללשון נקייה; גם אפשר שהדרשן כמו מפרש: אתה, ה'.

בהברה פתוחה

ראו לעיל עמ' 28 על 'הַנְּעָד'.

אם-קריאה בהברה סופית סגורה

סיומת שמות עצם ושמות תואר בריבוי זכרי:

הָבוּ לָהּ בְּנֵי אֱלִים (תה' כט 1)
מִי־כַמְכָּה בְּאֵלִים ה' (שמ' טו 21)

המילה 'נשיאים' מופיעה במקרא בצורות שונות:

וּלְיִשְׁמָעֵאל שְׁמַעְתִּיךָ [...] שְׁנַיִם־עֶשֶׂר נְשִׂאִים יוֹלִיד (בר' יז 20)
אֵלֶּה הֵם בְּנֵי יִשְׁמָעֵאל [...] שְׁנַיִם־עֶשֶׂר נְשִׂאִים לְאִמָּתָם (בר' כה 16)
וַיִּלְנֹו כָּל־הָעֵדָה עַל־הַנְּשִׂאִים (יהושע ט 18)
וַיָּשָׁבוּ אֵלָיו אֶהְרֹן וְכָל־הַנְּשִׂאִים בְּעֵדָה (שמ' לד 31)
עָגְלָה עַל־שְׁנֵי הַנְּשִׂאִים וְשׂוֹר לְאַחַד (במ' ז 3)
וְהַנְּשִׂאִים הֵבִיאוּ אֶת אֲבְנֵי הַשֶּׁהִם [...] (שמ' לה 27)

הצורה האחרונה, שהיא 'חסר שבחסר', יוצאת דופן, יחידאית בנוסח המסורה, והיא משכה תשומת הלב של הדרשן: "אמר [הנשיאים]: כיאו העם מה שיביאו ומה שיחסרו נמלא אנחנו [...] ובאים אנשים ונשים [...] והביאו כל הנדבה [...] והנשיאים הביאו את אבני השוהם' וגו'; אמר הקב"ה: והנשיאים שנתעצלו חיסר אות אחת משמם, שכן כתיב 'והנשיאים', חסר יו"ד (במדבר רבה פרשה יב).⁵⁴

כיוצא בזה: וַיִּכְרָא אֱלֹהִים אֶת־הַתְּנִינִים הַגְּדֹלִים (בר' א 21), ועל כך המדרש: "לויתן נחש בריח ולויתן נחש עקלתון - זכר ונקבה בראם, ואלמלי נזקקין זה לזה - מחריבין כל העולם כולו; מה עשה הקב"ה? סירס את הזכר, והרג הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבא, שנאמר: [ישעיהו כז 1] 'זהרג את התנין אשר בים'" (בבלי, בבא בתרא עד ע"ב). והשוו המובא לעיל על "מעבירם" (שמ"א ב 24).

עושה אותי, את משה, כביכול, נקבה ('את')....

54 מתברר שבמקור נכתבה כאן המילה "והנשאם", שהרי הצורה 'הנשיאים' מופיעה גם במקומות נוספים ואין בה ייחוד.

עירוב שורשים הומוגרפיים או קרובים

בעשרה מקומות לערך נמצאת דרשה על המילה "משכן", המופיעה במקרא בפסוקים שונים. והיא מתבארת במדרשים מלשון משכון. המילה 'משכון' אינה קיימת בתנ"ך אלא בלשון חז"ל (וכן הפועל המרובע משכן).

בשמ"ר לא, י, פותח הדרשן את הדרוש בפסוק "אם כסף תלוה... אם חבל תחבל שלמת רעך" וגו' (כלומר: תיקח למשכון; שמ' כב 24-25). משם הוא עובר לדרוש את הכתובים דלהלן:

"וְנָתַתִּי מִשְׁכָּנִי בְּתוֹכְכֶם" (וי' כו 11): "אל תהי קורא 'משכני' אלא 'משכוני'... שיהא בית המקדש מתמשכן" (דהיינו, נלקח מישראל כפרעון חובס וניתן למשיסה). בהמשך מביא הדרשן את "מה טבו אהליך... משכנותיך..." (במ' כד 5) ודרוש אותו כ"שני משכונות" (שמ"ר לא, י),

בתנחומא בוכר למקום, דף סד, ויל"ש ח"א רמז תיד נמצא רק: "מהו 'משכן משכן' (שמ' לח 21) שתי פעמים? א"ר שמעון: שנתמשכן ב' פעמים על ידם".

גלגול אחר לדרשה זו מופיעה על "משכני אחריו נרוצה" (שה"ש א 4), שהדרשן מבאר מלשון "משכון", על שני חורבנות ("משכונות"):

'מְשַׁכְּנֵי אַחֲרָיו נְרוּצָה' [...] ממשכוני שנטלת ממני, אחריו נרוצה [...] זה חורבן ראשון וחורבן שני, שלא נתמשכנו אלא על ידינו (שהש"ר פרשה א).

הנה חילוף השורשים שכ"ן מש"ך, שלהם רק שתי אותיות שורש משותפות.

השורשים העלולים

השורשים ה'עלולים' מאפשרים לראות מילים רבות כאילו יש להן שתי אותיות ממשיות ועוד הוספות של אותיות שונות (כמו שסברו בתקופה לפני יהודה אבן חיוג). ולכן יכולים, למשל, לבאר מילים שבהן האותיות ב', נ' במשמעות בניס, בונים, הבנה, התבוננות, אבנים, בנאים וכדומה. ללא ספק, הדרוש המוכר ביותר על אותיות ב', נ' הוא על הפסוק "וְכָל בְּנֵי־לְמַתֵּי ה' יִרְבּוּ שְׁלוֹם בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל" (יש' נד 13), שדרשוהו: "אל תקרי 'בניך' אלא 'בוניך', ומכאן למדו כי 'תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם'. דרוש זה נמצא במקורות רבים בשינויים קלים, ברובם מצורפים פסוקים נוספים המביעים רעיון דומה, כגון "שְׁלוֹם רָב לְאַהֲבֵי תוֹרָתְךָ וְאֵין לָמוֹ מְשׁוּל" (תהל' קיט 165).⁵⁵ אכן, לא ברור לאיזו משתי המילים 'בניך' בישעיהו

55 לרשימת המקורות ונוסחם, ראו: צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 205 - 208.

נד 13 מתכוון הדרשן שיש לקרוא אותו 'בוניך'. מעניין שבמגילת ישעיהו-א (השלמה) מופיע פסוק זה כך: "ורב שלום בניכי" (ו' תלויה), כתיקון;⁵⁶ הדבר מעיד על תחרות בין הגרסאות 'בניכי' ו'בוניכי'.⁵⁷

והנה דרשות דומות נוספות. "ויבן ה' אלהים את־הצֶלַע אֲשֶׁר־לָקַח מִן־הָאֲדָם לְאִשָּׁה (בר' ב 22), דרש ר' אלעזר בשם ר' יוסי בן זמרא: ניתן בה [באישה] בינה יתירה" (בר"ר יח, א, עמ' 160); דרשה זו מובאת בבבלי, נדה מה ע"ב, בשם רב חסדא). ושוב בבר"ר יח, ב (עמ' 162): אומר ר' יהושע מסכנין בשם ר' לוי: "ויבן' כתיב, נתבונן מאיכן ודהיינו, מאיזה מאברי הגוף לבנותה". בדרשתו זו מבאר ר' לוי את התיבה "ויבן" בהוראה כפולה: לשון התבוננות ולשון בניין.

את "ויבן נח מזבח" (בר' ח 20) דרשו: "ויבן' כתיב, התבונן", מה טעם נצטוו להחיות מבעלי חיים מסוימים רק זוג אחד ומאחרים שבעה מכל מין, אם לא כדי להעלות מהם למזבח (בר"ר לד, ט [תיאודור-אלבק עמ' 317]); ובמדרש הגדול (עמ' קעח) על פסוק זה הרי זה מנוסח: "אל תקרי ויבן' אלא ויבן", וכו'.

"עזים מאתים' שהן צריכות תישישים עשרים, רחלים מאתים' שהן צריכות אילים עשרים, גמלים מיניקות ובניהם שלשים' ... גמל לפי שהוא צנוע בתשמישו לא פרסמו הכתוב אלא: גמלים מיניקות ובניהם שלשים' - וּבְנֵיהֶן [= בְּנֵי אֵיהֶן; זכרים] שלשים' (בר"ר עו).

אותה דרשה מוסבת על "ויבן [אהרן] מִזְבֵּחַ לַפְּנֵיו" (לפני העגל, שמ' לב 5): "ויבן מן הזבוח לפניו", כלומר, מתוך כך ששחטו (= זבחו) את חור, שניסה למנוע את עבודת העגל, הבין שצריך לחפש דרך אחרת מועילה כדי להרחיק את העם מן החטא: דחיית החגיגות ביום נוסף, בתקווה שעד אז ישוב משה (ויק"ר י, ג, מהד' מרגליות עמ' ד; וראו רשימת מקבילות בהערותיו של מרגליות).⁵⁸

בילקוט המכירי (מהד' בוכר עמ' 214; על תה' קיח 22), מסופר שדוד האדמוני היה חשוד שאמו הרתה לא מאביו ישי, ולכן אחיו הגדולים התעללו בו. אבל כאשר שמואל משחו למלוכה ואמר עליו, על פי המדרש: "ה' אמר אלי, בני אתה" (תה' ב 7), אמרה אמו, "אבן מאסו הבונים" (תה' קיח 22) - 'הבנים' כתיב,⁵⁹ אי בן, שמאסו אותך אחיך [הבנים], היתה לראש פנה".

56 זהו תיקון טקסטואלי. אין זה דומה לשופ' יח 30, שם יש נ' תלויה במילה "מלשה", שזה תיקון תיאולוגי (במקום 'בן גרשם בן משה'; השווה שמ' ב 22; שיר השירים רבה, פרשה ב; ילקוט שמעוני שופטים, רמז עג).

57 הסיימת לנקבה -כ' כמו במל"ב ד 2 - 4, 71; תהל' קטז 7, ועוד. וכך יש לבאר את צורת הכתיב' קיג 5 - 9.

58 ראו צפור (הערה 2 לעיל), עמ' 185 - 188.

59 בספרים שלנו נמצא "הבונים" (כתיב וקרי).

וכך מבואר השורש יס"פ כמו סו"פ. את "וְלֹא יִסָּף עוֹד לְדַעְתָּהּ" (בר' לח 26), את "דָּבַר ה'... קוֹל גְּדוֹל וְלֹא יִסָּף" (רב' ה 13), וְאֵת "וַיִּתְנַבְּאוּ וְלֹא יִסָּפוּ" (במ' יא 25), פירשו במשמע שלא פסקו (בבלי, סוטה י ע"ב; סנהדרין יז ע"ב; ירוש' מגילה א, ד ודף ע, טור ד).

חילופי צלילים

חילופי ש /ש/ ס

על "עֲשֹׂר תַעֲשֹׂר אֵת כָּל־תְּבוּאֹת דְדַעְךָ" (רב' יד 22) דרשו "עֲשֹׂר - בשביל שתתעשר". (בבלי, תענית ט ע"א ומקבילות).⁶⁰ מילים במקרא הנכתבות באות ש שמאלית מופיעות בלשון חז"ל עם האות ס', כגון השורש אר"ש (במקרא) - 'אר"ס' (חז"ל); כלי חרש (מקרא) - 'חרס' (חז"ל).⁶¹

על "וַיַּעַן ה' אֶת־אִיּוֹב מִן הַסְּעָרָה" (ק', איוב לח 1; כ': "מְנַהֵסְעָרָה") דרשו במשמע של שער הראש: על תלונתו של איוב, שמא נתחלף לו 'איוב' ב'איוב'. מגיב ה' בכך, שאפילו בין נימא לנימא ה' מבחין, שלא יינקו באותה גומה (בבא בתרא טז ע"א).

לחילוף בין ש' ימנית לש' שמאלית: "הבא על נערה מאורסה (בחלום) - יצפה לתורה, שנאמר 'תוֹרָה צְוָה לָנוּ מִשֶּׁה מוֹדָשָׁה' (רב' לג 4), אל תקרי 'מורשה' אלא 'מאורשה' (בבלי. ברכות נו ע"א). בדומה לזה דורש ר' חייא, שהעוסק בתורה בפני עם הארץ, כאילו בעל ארוסתו בפניו (בבלי, פסחים מט ע"ב). ובבבלי, סנהדרין נט ע"א, מסיקים מן הקביעה, שהתורה 'מאורסה' לישראל, שנכרי העוסק בתורה חייב מיתה, כדין הבא על נערה המאורסה.

דוגמה אחרת לחילופין כאלה: "לְסִסְתִּי בְרִכְבִּי פָרְעָה דְמִיתִידְ רַעֲיָתִי" (שה"ש א 9); כשם שיששתי על מצריים לאברהם, כך ששתי על שונאיהם של ישראל [לשון נקייה!] לאברהם (שמות רבה פרשה ד). כפי הנראה, דרש את המילה "דְמִיתִידְ" בהוראה של השמדה וכיליון (השוו שמ"ב כא 5; הושע ד 5).

כיוצא בזה: "'הָבוּ לָכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים [...] לְשִׁבְטֵיכֶם וְאֲשִׁימָם בְּרָאשֵׁיכֶם' (א 13) - אל תהי קורא 'ואשימם בראשיכם' אלא 'אשמם בראשיכם'; מלמד שאשמותיהם של ישראל תלויים בראשי דייניהם (ספרי דברים פסקא יג).

חילופי ה - ח - ע

"ויזכר אלהים את נח". כתיב: 'יִדְעַ צְדִיק נֶפֶשׁ בְּהִמָּתוֹ' (משלי יב 10), יודע צדיק של עולם

60 ובהצמדה לזה דרשה נוספת, הבנויה על חילוף ע/ח: "עד שלא תתחסר" (תנחומא על הפסוק).
61 'חרס' במקרא הוא 'שמש' (ואפשר שזו גם משמעות השם 'שַׁעַר הַחַרְסוֹת' (יר' יט 2; ק': 'הַחֲרָסִית').

אפילו נפש בהמתו, אפילו כשהוא כועס (תנחומא פרשת נח, סימן י).

"בעון חלה (אי הקפדה על הפרשת חלה) אין ברכה במכונס, ומארה משתלחת בשערים, שנאמר: "אף אני אעשה זאת לכם והפקדתי עליכם בהלה" (ויקרא כו 16) [...] אל תקרי 'בהלה' אלא 'בחלה'" (בבלי, שבת לב ע"ב).

"וייעתר לו ה'" [לעתיירתו = תפילתו של יצחק]: בר' כה 21) - משל לבן מלכים שהיה חותר על אביו ליטול ליטרא של זהב, והיה זה חותר מבפנים וזה חותר מבחוץ" (ב"ר סג, ה, עמ' 681).

הפסקה הבאה מעניינת במיוחד: "וישמע אליו ויחתר לו" (דה"ב לג 13); 'וייעתר לו' מיבעי ליה! [=צריך היה לכתוב] - מלמד שעשה לו הקדוש ברוך הוא כמין מחתרת ברקיע, כדי לקבלו בתשובה (בבלי, סנהדרין קג ע"א).

חילופי אותיות דומות בצורתן הגרפית

(א) הדמיון בין האותיות ב/כ (רק בכתב העברי ולא בכתב דעץ, או 'רעץ'; ראו בבלי, סנהדר' כב ע"א). הנה כך מסופר: "ויאמר דוד אל-יואב ואל-כל-העם אשר-אתו קרעו בגדיכם וחסרו שקים וספדו לפני אבנר והמלך דוד הלך אחרי המטה... ויקנן המלך אל-אבנר... ויבא כל-העם להברות את-דוד לחם... וידעו כל-העם וכל-ישראל ביום ההוא כי לא היתה מהמלך להמית את-אבנר בן-נר". ועל כך דרש רבא: "מאי דכתיב 'ויבא כל-העם להברות את-דוד'? כתיב 'להכרות'⁶³ וקרינן 'להברות', בתחלה - להכרותו, ולבסוף - להברותו" (בבלי, סנהדרין כ ע"א).

על המסופר "ויקחם ויעבדם את-הנחל [...] וינתר יעקב לבדו" (בר' לב 24 - 25) שואל הדרשן:

"ולמה נשאר? פכים קטנים שכח וחזר עליהם" (מדרש אגדה, בובר, בראשית לב). הדרשן לא הסביר איך המציא את הסיפור שלו על 'הפכים הקטנים'. חוקרים פתרו: כאילו נכתב 'וינתר לכדו'.

(ב) חילופי ד/ך

"והנפיש אשר-תעשה ביד רמה... את-ה' הוא מגדף" (במ' טו 30).

ת"ר: 'את ה' [הוא] מגדף' - איסי בן יהודה אומר: כאדם האומר לחבירו גירפתה הקערה וחסרתה, קסבר: מגדף - 'מברך' את השם הוא [לשון נקיה, כמו מל"א כא 13]; ר' אלעזר

62 אבל בספרים שלנו נמצא: "ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנתו וישיבהו וירושלם למלכותו!"

63 אין בספרים שלנו.

בן עזריה אומר: כאדם האומר לחבירו גירפתה הקערה ולא חיסרתה, קסבר: מגדף - היינו עובר ע"ז (בבלי, כריתות ז ע"ב).

על פי זה, אפשר כמדומה להבין את הדרשה על הפסוק הבא: "וְתִבְאֵי בְעַדֵי עֲדָיִים [...] וְאֵת עֲרֵם וְעֲדָיָה" (יח' טז 7) דרשו: "אל תקרי 'בעדי עדיים' אלא 'בעדרי עדריים'" (בבלי, סוטה יא ע"ב). זהו כנראה צירוף של שתי קריאות: 'בעדי עדיים' ו'בערי עדיים'. הד לגרסה "בערי עדיים" (כתקבולת למילים "ואת ערום ועריה"!), משתקף ככל הנראה מתה"ש: eis poleis poleôn, 'בעדי עדיים'.

כבר חכמינו היו ערים לתופעת השיבושים הנוצרים בשל דמיון בין אותיות. וזה לשונם: "כת', 'שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד' (דב' ו 4); אם את עושה ד' ר' [= 'אחר'], מחריב את כל העולם. כת' 'כי לא תשתחוה לאל אחר' (שמ' לד, 14): אם עושה את ר' ד' [= 'אחד'], את מחריב את כל העולם". המדרש מביא דוגמאות לזוגות של אותיות דומות נוספות (כ/ב; ה/ח) ולפסוקים, שהמשבש בקריאתם "מחריב את כל העולם". כך: "כת' 'כחשו ביי' (יר' ה 12), אם עושה את ב' כ' [= 'כחשו כ-יי'...] מחריב את כל העולם. כת' 'ביי בגדר' (הושע ה 7), אם עושה את ב' כ' מחריב את העולם [= 'כ-יי בגדר']. וכת' 'לא תחללו את שם קדשי' (וי' כב 32), אם עושה את ח' ה' [= 'לא תחללו'] מחריב את העולם, כת' 'כל הנשמה תהלל יה' (תה' קנ 6), אם עושה את ה' ח' [= 'תחלל יה'] מחריב את העולם" (ויקרא רבה, יט, ב [מהד' מרגליות, עמ' תכב]).⁶⁴

דומה, שעל חילוף ב/כ בנוי הדרוש בויק"ר לה, ו [מהד' מרגליות עמ' תתכג], וכדומה ספרי דברים מ [מהד' פינקלשטיין, עמ' 83 – 84], בהתייחסות אל "וישכן... את הכרובים" (בר' ג 24), הנדרש כמו 'כרוכים (זה בזה)'.⁶⁵

64 עוד לעניין זה של חילוף ר/ד בהקשר אחר, ראו יואל אליצור, "עיר בספר יהושע ותחומי ממלכתו של יאשיהו תלויים בקוצו של דלת", ספר היובל לרב מרדכי ברואר, בעריכת משה בר אשר, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 615 – 620.

65 ראו: מ' צפור, "הסיף והספר" - דרשה עלומה מסוג 'אל תקרי?', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 137 – 139.

